

Ferran ARASA I GIL ^a

“Dar alguna luz à la historia antigua”. Les primeres excavacions arqueològiques al País Valencià en el segle XVIII

RESUMEN: Este artículo trata sobre las primeras excavaciones arqueológicas que empiezan a realizarse en el País Valenciano durante el siglo XVIII, con las que se persigue descubrir las ruinas de monumentos de la antigüedad clásica y recuperar piezas de valor artístico para enriquecer colecciones privadas. Estos trabajos se desarrollaron en algunas ciudades romanas como *Saguntum*, *Ilici* y *Lucentum* y en villas como las de El Vilar (El Puig) y Els Banys de la Reina (Calp). Sus impulsores fueron personajes de diversas procedencias como algunos destacados representantes de la Ilustración valenciana, así como miembros de la jerarquía eclesiástica e incluso viajeros extranjeros.

PALABRAS CLAVE: historia de la arqueología, siglo XVIII, excavaciones arqueológicas, País Valenciano.

*“Give some light to ancient history”. The first archaeological excavations
in the Valencian country during the 18th century*

ABSTRACT: This paper deals with the first archaeological excavations made in the Valencian country during the 18th century, aiming to discover the ruins of monuments from the Classical Antiquity and recover pieces of artistic value to enrich private collections. These works were developed in some Roman towns, as they were *Saguntum*, *Ilici* and *Lucentum*, and villages such as El Vilar (El Puig) and Els Banys de la Reina (Calp). Its proponents were important people from diverse backgrounds as some leading representatives of the Valencian Enlightenment, as well as members of the ecclesiastical hierarchy and even foreign travelers.

KEY WORDS: History of archaeology, 18th century, archaeological excavations, Valencian country.

^a Departament de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València. Av. Blasco Ibàñez, 28; 46010 València.
Ferran.Arasa@uv.es

Aquest treball s'ha preparat en el marc del projecte d'investigació “Memoria y significado: uso y recepción de los vestigios del pasado” (Proyecto I + D HAR 2009-13209) del Ministeri de Ciència i Innovació. Vull expressar el meu agraïment al personal dels arxius consultats: Archivo de la Biblioteca Universitaria de Oviedo, Archivo del Convento de los PP. Dominicos de Valencia, Archivo del Museo Nacional de Ciencias Naturales (MNCN), Archivo General de Simancas (AGS), Archivo Histórico Nacional (AHN), Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Arxiu Municipal de València (AMV), Biblioteca del Convent dels PP. Mercedaris del Puig (València), Biblioteca Històrica (BH) de la Universitat de València i Real Academia de la Historia (RAH); bona part de la documentació d'aquesta darrera pot consultar-se en: <http://www.cervantesvirtual.com/portal/Antigua/arqueologia.html>; les referències a aquesta documentació poden trobar-se en els volums de Mora, Tortosa i Gómez (2001) i Cebrián (2002) i Abascal i Cebrián (2005).

INTRODUCCIÓ

Amb l'aparició dels primers estudis sobre el món clàssic al llarg dels segles XV i XVI naix el col·leccionisme d'antiguitats,¹ que al País Valencià es nodreix inicialment de troballes fortuïtes i no d'excavacions adreçades a la recuperació de peces de valor artístic. Entre els primers casos documentats destaquen les iniciatives relacionades amb el col·leccionisme d'escultures, com la primera coneguda del duc Joan de Borja amb els tres caps trobats a Daimús l'any 1506 que esmenta Beuter,² i la frustrada del canonge Bellmont amb una escultura trobada a Dénia que recull Palau (ca. 1643).³ També es van recuperar mosaics, com els trobats als Banys de la Reina (Calp), “que por ser de labor tan vistosa, se embiaron a la Magestad del Rey Philipe segundo, para un jardin que mandava hazer”.⁴ Almenys des del segle XVI també les inscripcions comencen a ser arplegades per a la seua conservació. Un epígraf actualment no conservat, possiblement un pedestal dedicat per la doble comunitat de ciutadans de *Valentia*, es conservava a mitjans del siglo XVI al Palau Reial d'aquesta ciutat.⁵ A aquest palau també es van portar dos fragments escultòrics trobats a Sagunt: el tors d'una escultura *thoracata* i un cap, ambdós malauradament perduts.⁶ D'Oriola coneixem el cas de recuperació d'un mil·liari: “Destas (piedras) se traxo una en nuestros dias al Obispo de Origuela Don Iusepe Estevan, que solo se le pudieron leer estas dos palabras C. IULIUS (...)”.⁷ Una darrera mostra de recuperació d'epígrafs la tenim a la mateixa ciutat de València, en el cas dels cinc pedestals trobats a les obres de construcció de la Basílica de la Mare de Déu dels Desemparats l'any 1652, situada en el costat est del fòrum de la ciutat, que foren encastats en el sòcol de la façana principal.⁸ Com veurem, les iniciatives de protecció del Patrimoni Arqueològic continuen en aquest segle, quan arriba a construir-se una caseta per a conservar el mosaic trobat a Sagunt en 1745.

L'estudi de les antiguitats arrossega en l'època de la Il·lustració el llast de la concepció desenvolupada al llarg dels segles XVI i XVII, segons la qual l'epigrafia, numismàtica, toponímia antiga i l'estudi dels monuments de l'antiguitat no són més que una disciplina auxiliar de la Història, a la qual han de proporcionar informació que siga d'utilitat per a la seua elaboració.⁹ Aquesta idea encara es veu en l'obra de L. J. Velázquez de Velasco¹⁰ qui estableix un veritable esquema metodològic per al treball històric on determina que el paper de l'antiquària és “il·lustrar” la Història; l'excavació no s'entén com un mètode de coneixement del passat que pugui ser aplicat de manera sistemàtica, sinó com una pràctica ocasional que pot ser útil per a ampliar el coneixement de determinats monuments o simplement per a trobar peces amb les quals completar col·leccions.

Els corrents innovadors en el camp de l'estudi de les antiguitats vindran, en el segle XVIII, de dos països com Itàlia i França que exerciran una decisiva influència sobre els estudiosos espanyols. A la tradició filològica que descansa fonamentalment en la utilització de les fonts literàries per al treball històric, i ocasionalment en l'epigrafia i els monuments per a la reducció de les poblacions antigues i provar alguns fets històrics, s'afegirà ara una altra d'innovadora que introdueix l'estudi de les restes arqueològiques amb la finalitat de completar els estudis històrics. D'aquesta manera, les antiguitats passen progressivament de ser un complement de les fonts escrites a ser considerades elles mateixes com a fonts d'informació per a l'elaboració de la història. Així,

1 Sobre els inicis del col·leccionisme d'antiguitats al País Valencià encara resulta de gran interès la síntesi d'Almarche (1918: 4 ss). Vegeu també: Arasa (2004a: 302-303).

2 Beuter (1604³: 66) i Arasa (2004a: 307), amb la bibliografia anterior.

3 Palau (1975: 43); Arasa (2004a: 321), amb la bibliografia anterior.

4 Escolano (1611: 107); Martí (1997: 496) i Arasa (2004a: 303).

5 *CIL* II²/14, 22 = *IRPV* V 26. Figura en un manuscrit de L. de Lucena que data de 1546, conservat a la Biblioteca Vaticana, que esmenta Corell.

6 Del tors en donen notícia i el reproduïxen: Valcárcel (1852: 71, n° 196-197, lám. 23-24), qui el va veure l'any 1782 a l'anomenat “corralón de la villa”, i Laborde (1806: lám. CVI, C). També l'esmenta Palos (1804). Arasa (2004a: 308, fig. 4), amb la bibliografia anterior.

7 Escolano (1611: 13-14); Arasa (1992: 254-255) i *IRPV* II 26.

8 Arplega la notícia Del Olmo (1653: 21, 187 i 203). Es tracta dels epígrafs *CIL* II²/14, 2, 14, 20, 43 i 76 = *IRPV* V 2, 20, 25, 27 i 34. Sobre l'escultura trobada en les mateixes obres: Arasa (2004a: 306-307, fig. 2).

9 Sobre el concepte d'Arqueologia en la Història de la Il·lustració, vegeu: Mora (1998: 58-63) i Salas (2010: 19-26).

10 Velázquez de Velasco (1765). Sobre la figura del Marqués de Valdeflores, vegeu el treball d'Álvarez Martí-Aguilar (1996).

doncs, l'antiquària il·lustrada es caracteritza per una voluntat de descriure acuradament els monuments, tret que la diferència de l'època dels Àustries i permet considerar-la com el veritable inici de l'arqueologia, el que inclou la presa de mesures exactes i la realització d'excavacions amb la finalitat de descobrir les ruïnes per tal de completar-ne la descripció. És així com es pot entendre la iniciativa de M. Martí sobre el teatre romà de Sagunt, que mesura i descriu acuradament, i en el qual realitza unes modestes excavacions amb la finalitat de descobrir-ne una part oculta davall les ruïnes.

Un episodi de gran importància en el desenvolupament de la investigació arqueològica fou la constitució en 1750 de l'anomenada *Comisión del Patronato Regio* per Fernando VI, amb la finalitat de justificar mitjançant documentació procedent d'arxius que el patrimoni immoble de l'església s'havia fundat i dotat per la monarquia i no per aquella, amb vista a la signatura d'un nou Concordat amb la Santa Seu.¹¹ Així, doncs, aquest any el ministre d'Estat J. de Carvajal signava la *Real Cédula* amb instruccions per a la Comissió, mitjançant la qual el rei ordenava nomenar "sujetos de conocido zelo, e inteligencia en el conocimiento de los caracteres antiguos", amb llicència per "transitar libremente", perquè visitaren tota classe d'arxius i copiaren els documents d'interés. Aquesta Comissió estava presidida pel jesuïta A. Marcos Burriel, i entre els diversos comissionats es trobava el valencià F. Pérez Bayer. Posteriorment, amb un *Suplemento a la Instrucción dada a los Comisionados* de Carvajal es va ampliar el seu camp d'acció a tota classe de documents que podien considerar-se d'interés. Fou així com alguns membres d'aquesta Comissió van reunir en els seus informes una important documentació arqueològica, fins i tot després de la signatura del nou concordat l'any 1753. A aquesta tasca dels comissionats cal sumar la *Instrucción* del Marqués de la Ensenada, aleshores Secretari d'Hisenda, de l'any 1752, adreçada a conservar per a la Corona els objectes antics apareguts durant la construcció del nou port de Cartagena, relacionada amb el projecte borbònic d'elaboració d'una nova Història Nacional davall la supervisió de la *RAH*.¹² És en aquest context com s'explica la primera excavació que té lloc a *Ilici* l'any 1752 per iniciativa d'un d'aquests comissionats, A. de Morales.

Aquest és l'origen dels viatges de "reconeixement" anomenats literaris, promoguts per la corona, entre els quals podem distingir els d'orientació artística com el d'Antonio Ponz entre 1771 i 1792, que proporcionen notícies d'interés arqueològic; i els estrictament "antiquaris", de caràcter històric-arqueològic, que tenen com a finalitat recopilar documents per a la preparació de la història d'Espanya, entre els quals es troben els de L. Velázquez de Velasco entre 1752 i 1765 i F. Pérez Bayer per València i Andalusia en 1782, que reuneixen una gran quantitat de documentació arqueològica (Mora, 1998: 41-48). Un cas particular són els viatges de caràcter descriptiu que tenen la finalitat de conèixer els recursos naturals de la nació, dels quals és el millor exemple el realitzat pel botànic A. J. Cavanilles per l'antic Regne de València entre els anys 1791 i 1793, qui igualment va proporcionar notícies d'interés arqueològic i va realitzar una excavació per tal de descobrir un mosaic que havia localitzat prop de Calp.

També les obres públiques esdevenen causa de l'aparició d'importants troballes arqueològiques. En aquest segle s'inicien els programes de millora de les infraestructures que suposen la reparació i construcció dels més importants camins. És així com es comença a treballar en el Camí Reial que travessava tot el territori valencià de nord a sud. En aquest context, a Sagunt es va trobar un mosaic l'any 1745, l'excel·lent conservació del qual va fer que el mateix monarca ordenara que es practicara una investigació i que es conservara, en el que és la primera iniciativa de protecció d'un element del patrimoni arqueològic mitjançant la construcció d'un edifici *ad hoc*. Amb aquesta iniciativa es dona la primera intervenció de la *Real Academia de la Historia* com a depositària de la documentació generada (Almagro i Maier, 2003). Més endavant, alguns acadèmics com el militar D. Cuesta (1775-1776) i A. Valcárcel (1776) realitzaran excavacions per pròpia iniciativa en les ciutats romanes d'*Ilici* (Elx) i *Lucentum* (Alacant).

En aquesta centúria també es dona un considerable augment del nombre col·leccions, singularment les numismàtiques. Un cas particular és el Gabinet Numismàtic i Museu d'Antiguitats de caràcter públic constituït al Palau Arquebisbal de València, sens dubte la millor expressió del col·leccionisme d'antiguitats com element de prestigi que es dona al País Valencià (Mora, 1998: 49-51). Amb la finalitat d'acréixer

11 Mora (1998: 41-44) i Mora (2008: 16-17).

12 Mora (1998: 37-40; 2008, 17-20) i Papí (2008: 27-28). Des del punt de vista legislatiu, vegeu també: Yáñez i Lavín (1999: 126).

aquest museu amb obres d'art es realitzen importants excavacions en una vil·la romana del Puig. D'aquesta manera, col·leccionisme i excavacions esdevenen dues importants expressions de l'arqueologia clàssica valenciana en el segle de la Il·lustració.

En el conjunt de l'estat, les iniciatives d'excavació es multipliquen en aquest segle en nombroses ciutats antigues: Segòbriga, Munigua, Itàlica, Càstulo, Numància, Clúnia, Mèrida, etc, i altres jaciments menors.¹³ Entre aquests treballs destaquen els realitzats en edificis per a espectacles d'algunes de les més importants ciutats romanes, després dels efectuats per M. Martí al de Sagunt en 1702, com ara els que va fer en el curs del seu del seu *Viaje de España* L. J. Velázquez al teatre de Mèrida en 1752-53, que queden reflectits en les dues làmines que acompanyen la descripció;¹⁴ que van ser continuats per M. Villena Mociño entre 1791 i 1793 i representats també en dues làmines que ofereixen l'estat del monument abans i després de les excavacions.¹⁵ Aquests treballs es complementen amb les descripcions dels teatres d'*Acinipo* (Ronda la Vieja) i *Singilia Barba* (El Castellón, Antequera) que va fer el mateix Velázquez (Velázquez, 1760). De particular interès resulta la descripció de Villena sobre el teatre de Mèrida, ja que hi estudia l'estructura, materials de construcció i descriu les intervencions realitzades, a més d'incloure una representació gràfica exacta i de gran qualitat. A diferència de les primeres intervencions en el teatre de Sagunt, d'abast molt limitat per tractar-se d'iniciatives particulars, les de Velázquez i Villena comptaven amb mitjans per tractar-se de viatges oficials.

Aquest treball tracta sobre les diferents iniciatives d'excavació que van tindre lloc en aquest segle al País Valencià,¹⁶ amb la finalitat de presentar una visió de conjunt basada en la documentació conservada en diversos arxius. Les diferents actuacions es descriuen seguint un ordre geogràfic, de nord a sud, i dins de cada població o jaciment en les diferents zones on es van practicar –si es coneixen– i seguint una relació cronològica.

Relació cronològica de les excavacions arqueològiques realitzades en jaciments valencians al segle XVIII.

Any	Promotor	Lloc
1702	M. Martí Zaragoza	Teatre de Sagunt (<i>Saguntum</i>)
1702	M. Miñana Estela	Teatre de Sagunt (<i>Saguntum</i>)
1745	M. E. Muñoz	El Camí Reial de Sagunt (<i>Saguntum</i>)
1752	A. de Morales	L'Alcúdia (Elx, <i>Ilici</i>)
1768-69	A. Mayoral Alonso de Mella	El Vilar (el Puig, València)
1775-76	J. Caamaño, D. de Cuesta, E. García de la Huerta i L. Soler	L'Alcúdia (Elx, <i>Ilici</i>)
1776	A. Valcárcel Pío de Saboya	El Tossal de Manises (Alacant, <i>Lucentum</i>)
1777	F. Fabián Fuero	El Vilar (el Puig, València)
1784	W. Conyngham	El Castell de Sagunt (<i>Saguntum</i>)
1792	A. J. Cavanilles Palop	El Banys de la Reina (Calp, Alacant)
1793	E. Palos Navarro	Teatre de Sagunt (<i>Saguntum</i>)
1795	A. Despuig Dameto	El Castell de Sagunt (<i>Saguntum</i>)

13 Vegeu en general: Mora (1998: 89-106); i per a Andalusia: Sales (2010: 79-144).

14 Velázquez (1760). León (2006: 203, fig. 45).

15 Canto (2001a) i León (2006: 203, fig. 47).

16 Sobre aquest tema, vegeu també: Mora (1998: 95-99) i Cebrián (2002: 20-21).

1. SAGUNT

1.1. Les excavacions al teatre

1.1.1. Manuel Martí Zaragoza (1702)

Manuel Martí Zaragoza (1663-1737) és l'autor de la primera excavació arqueològica en terres valencianes. Format en l'antiquària en la seua primera estada a Itàlia (1686-1696), coneixedor de les llengües clàssiques i versat en numismàtica, epigrafia i arquitectura,¹⁷ després d'una breu estança a Madrid com a bibliotecari del Duc de Medinaceli es va instal·lar a València, on, segons explica el seu deixeble Mayans: "(...) le entró a Martí el deseo de visitar las antigüedades de Sagunto. Y allí se trasladó acompañado del joven D. Vicente Torres. Examinó con sus ojos aquel egregio monumento de la antigüedad y no desaprovechó la ocasión, pues sacó de la más densa oscuridad un teatro hasta entonces desconocido y que ningún mortal había observado ni estudiado".¹⁸ Fou així com en el mes de maig de l'any 1702 –segons pot deduir-se d'una carta a l'italià R. Fabretti– va tindre lloc aquesta visita en què realitzà els treballs de descripció i mesurament de les ruïnes, ajudat per V. Torres i M. Miñana (Mestre, 2003: 92-93). Miñana hi fa referència en un comentari elogiós de la seua descripció: "Llegó ya a aquella inteligentísima investigación de nuestro querido Martí, gracias a la cual descubrió que el pavimento de la orquesta estaba esculpido en círculo para colocar asientos..." (Estellés i Pérez, 1991: 225).

El treball de Martí es compon d'una descripció literària i un plànol del teatre, i pot considerar-se el primer estudi monogràfic realitzat a Espanya sobre un monument antic.¹⁹ La descripció va ser redactada en forma d'Epístola a petició de A. F. Zondadari, Nunci de Sa Santedat a Espanya, a qui li la va enviar en 1705.²⁰ Aquesta fou reproduïda literalment per diversos erudits espanyols i estrangers al llarg del segle XVIII, entre els quals destaquen el francès Monfaucon (1722, III, 2: 237-245), a qui li la va enviar el mateix Martí juntament amb les d'altres monuments espanyols per tal que els inclogués en la seua obra sobre les antiguitats;²¹ l'italià Poleni (1737: 393-400), que la va il·lustrar amb el dibuix de J. Alcaraz, qui l'any 1716 havia publicat a Roma una epístola titulada *Theatrum Saguntinum* que com el mateix Martí va proclamar no era més que una còpia de la seua pròpia carta a Zondadari;²² i l'espanyol Ponz (1773: 232-253) en el seu *Viage de España*, que la va acompanyar d'unes notes aclaratòries i un posterior comentari sobre les errades que contenia la descripció de Martí. També Mayans la va incloure en la biografia de qui fou el seu mestre, cosa que aquest li va retraure en una carta de 1732.²³ El treball de Martí fou editat per Estellés i Pérez (1991: 92-123), juntament amb els d'altres autors del segle XVIII que també tractaren sobre el teatre de Sagunt com Miñana, Dempere i Conyngham, i darrerament per León (2006: 81-101, fig. 2-5) en el seu llibre sobre el teatre romà d'aquesta població en aquesta centúria.

17 Sobre M. Martí Zaragoza es pot veure la introducció d'Estellés i Pérez Durà (1991: 71-89) a l'edició de la seua *Epístola*, i fonamentalment la biografia de Mestre (2003).

18 Vegeu l'edició de Gil sobre la *Martini Vita* de Mayans (1977: 105-107).

19 Mora (1998: 95). De l'Epístola de Martí es conserva una còpia manuscrita i esmenada amb el dibuix del teatre a l'AMV, Fons Serrano Morales, 6363, n° 32.

20 Per a Lara (1991: 35), el mesurament del monument i la confecció del plànol van ser realitzades per V. Torres l'any 1702, mentre que Martí redactaria la descripció tres anys després –en 1705– a petició Zondadari.

21 Es tracta dels dibuixos de l'amfiteatre d'Itàlica, les restes d'una nau romana trobada al port de Cartagena l'any 1716 i un relleu de Sevilla: Gil (1977: 185-187).

22 Es tracta de l'opuscle: J. Alcarazius à Gramont (1716): *De theatro Saguntino sive de Zacantha visorio Epístola*, Roma. Sobre aquest episodi, vegeu el que diu Mayans: Gil (1977: 189-190).

23 En resposta a una carta de Mayans on li devia comunicar que havia publicat la seua biografia, Martí li respon (1-8-1732) dient-li que hauria preferit haver-ho sabut per poder haver-hi inclòs altres cartes amb què podia demostrar els plagis de què havia estat víctima de mans d'Alcaraz. En una carta posterior (6-2-1733) torna a parlar del plagi d'Alcaraz i explica que té com a testimoni del seu treball al "padre Miñana que me assistió, y aún dibujó la dicha perspectiva": Mestre (1973: 261 i 272).

La referència a les seues excavacions la introdueix Martí en la descripció de l'orquestra: "Así pues en ellas en el sitio más honorable se sentaba el *princeps* o el pretor en una tribuna, de la cual quedan restos en el centro de la orquesta junto al podio. A continuación las vestales, los sacerdotes, los legados, los senadores. Mas para que la visibilidad del escenario no fuera obstaculizada a los de detrás por la barrera de los de delante, con habilidad se imaginó perfectamente que el suelo de la orquesta desde el estrado del *princeps* se fuera levantando suavemente y poco a poco en pendiente hasta el escalafón inferior de los ecuestres, habiendo sido hundido repetidamente y excavado el suelo en forma de cinturón, para colocar y fijar los asientos, dejando entre las filas de escaños un espacio un poco más elevado para que sirviera de entrada y salida. Cosa que creo no ha sido observado por nadie. *Y se me hubiera escapado ciertamente, a no ser que haciendo venir unos cavadores hubiese mandado remover la tierra, con la que toda la orquesta está cubierta*"²⁴ Així, doncs, Martí va descobrir l'orquestra del teatre mitjançant aquestes excavacions, i possiblement això és el que reflecteixen els dos muntons de terra visibles als dos costats d'aquella en el seu dibuix (fig. 1).

Més endavant, Martí va practicar una segona excavació arqueològica en les ruïnes d'Itàlica, l'any 1711, a l'amfiteatre, en el curs del seu viatge per Andalusia (1710-1715) en companyia del fill del seu benefactor el marquès de Medinaceli, que també esmenta Mayans: "Allí, hechos venir cavadores de un pueblo cercano llamado Santiponce, ordenó excavar en diversos lugares para extraer los escombros antiguos y para que salieran a la luz los monumentos que pudiera haber ocultos"²⁵

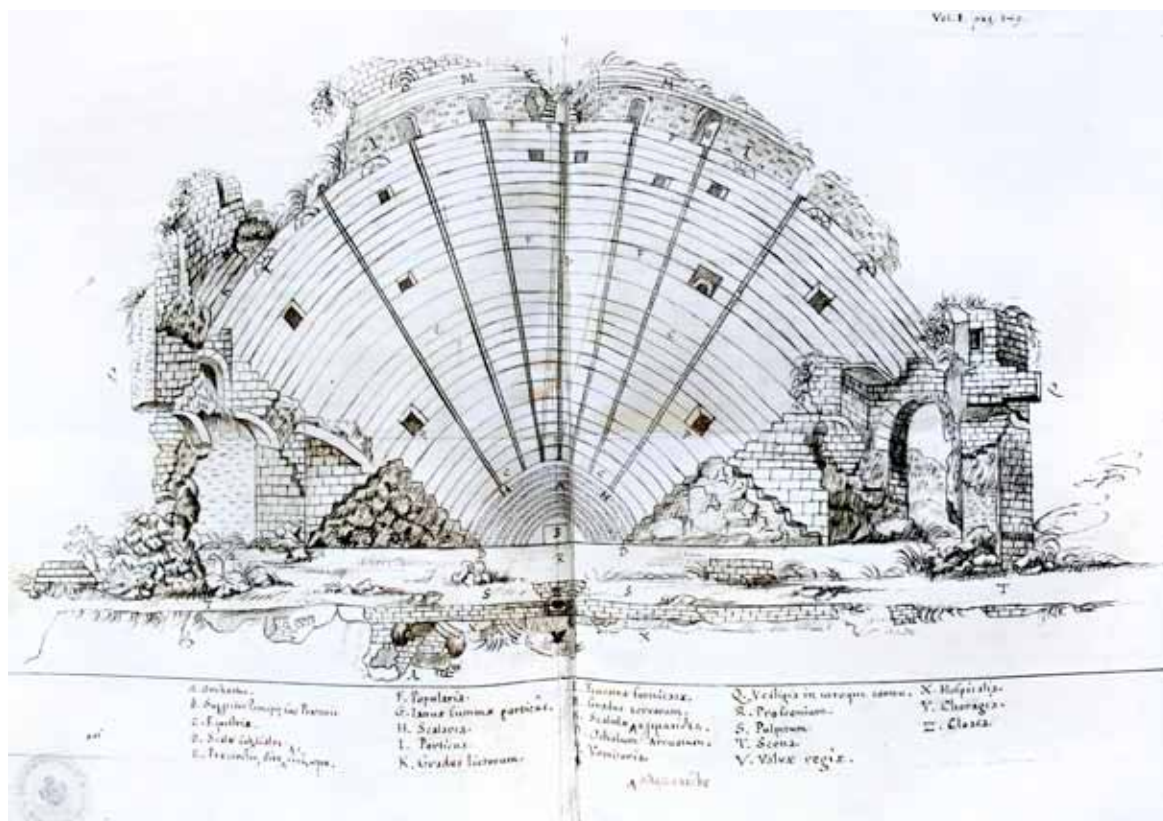

Fig. 1. Dibuix del teatre de Sagunt segons Martí (s. a.) AMV, Fons Serrano Morales 6363, nº 32.

24 Estellés i Pérez (1991: 101). Referències anteriors a aquestes excavacions en: Mestre (2000²: 33) i Goberna (1985: 11).

25 Mayans (1977: 157-158); León (2006: 82) i Salas (2010: 80).

1.1.2. José Manuel Miñana Estela (1702)

J. M. Miñana Estela (1671-1730), frare trinitari que fou deixeble de Martí, s'havia format en llengua llatina i pintura a Itàlia, on va residir set anys a Nàpols, fou professor de llatí a Lliria i Sagunt i des de 1704 catedràtic de Retòrica de la Universitat de València.²⁶ És autor d'una descripció del teatre romà de Sagunt titulada *Theatro Saguntino Dialogus*, que fou publicada amb la de Martí per Poleni (1737: 409-442), editada per Estellés i Pérez (1991: 130-305) i darrerament revisada per León (2006: 101-104, fig. 6-7). Es tracta d'uns diàlegs –en part històrics, en part ficticis– que tenen com a protagonistes al mateix J. M. Miñana, V. Torres, J. V. Castellví i J. B. Corachan, i que tenen com a base la visita de Martí al teatre, amb freqüents referències al text d'aquest, que Miñana coneixia perquè el degà li havia enviat l'any 1705 una còpia de la seua carta a Zondadari. Sobre la data de realització d'aquests treballs, l'única referència és la del propi Miñana quan diu que els féu uns dies després de la visita de Martí. L'any 1714 Miñana va entregar el seu *Dialogus* al conte de Cervellón, el gran mecenes dels il·lustrats valencians de l'època (Mestre, 2003: 94).

En aquest text, que esmena en algun punt les consideracions del seu mestre, explicita la realització d'excavacions al pòdium: “En fin Martí alega que este lugar tuvo la mayor prestancia, gracias a los restos que aquí veis que apenas sobresalen del suelo, siguiendo la estructura de la construcción. Esto del centro era el podio del cual ved que aún quedan restos. En otro tiempo Martí lo puso en duda, cosa que fue motivo de que casi dejara en silencio este monumento. Yo ciertamente unos días después, *tras quitar los escombros y limpiar el lugar, desenterré estos vestigios del podio*, pues no podía soportar que la parte mas noble de la orquesta quedara en cruel olvido” (Estellés i Pérez, 1991: 219). El text de Miñana va acompanyat d'un dibuix molt semblant al de Martí, però sense llegenda, que fou utilitzat per Monfaucon (1719-24) per a il·lustrar la publicació del treball d'aquest. Miñana, doncs, expressa clarament que uns dies després de la visita de Martí va continuar la tasca de llevar els enderroc que cobrien les ruïnes, concretament les del pòdium.

La voluntat de descriure acuradament i donar les mesures precises dels monuments també la va aplicar Miñana al circ de Sagunt en un altra obra titulada *De circi antiquitate et eius structura dialogus*, igualment editada per Poleni (1737: 449-458) i Estellés i Pérez (1991: 307-357). Miñana esdevé així el primer autor que tracta d'aquest monument, tot i que no va arribar a fer-hi excavacions (Aranegui, 2004: 161-167).

1.1.3. Enrique Palos Navarro (1785)

La darrera de les intervencions al teatre de Sagunt fou realitzada per Enrique Palos Navarro (1749-1815), advocat i alcalde de la població que fou nomenat pel rei Carlos IV “Conservador de todas las antigüedades de Sagunto con facultad de impedir su ruina y sustracción”, amb una retribució de 200 ducats anuals. Palos va començar a reunir inscripcions a la Casa de la Vila amb la finalitat de garantir la seua conservació, en una estança de la planta baixa coneguda popularment com el “cuarto de las pedres”.²⁷ En la seua *Disertación sobre el teatro y circo de Sagunto* (Palos, 1793: 1),²⁸ Palos fa referència a les dificultats amb què s'havia trobat Martí per a l'estudi del monument per raó del seu estat ruïnós i afegeix a continuació que ell l'havia fet netejar: “Pero

26 Sobre J. Miñana es pot veure la introducció d'Estellés i Pérez (1991: 127-131) a l'edició dels seus *Dialogi* sobre el teatre i circ de Sagunt.

27 És el que va fer, per exemple, amb una coneguda inscripció hebraica cap a finals de 1787: Casanovas, Gimeno i Velaza (1994: 222). La notícia sobre aquesta iniciativa l'esmenta també Chabret (1888, II: 129, n. 1; 236, n. 3; i 308, n. 1): “(Palos) recogió en el ultimo tercio del pasado siglo las inscripciones y otros monumentos de la antigüedad y formó un pequeño museo en la planta baja de la casa del Ayuntamiento, conocido todavía por nuestros abuelos con el nombre de *el cuarto de las piedras*”. Sobre la figura de Palos, vegeu: Bru (1987: 311-353).

28 Una notícia de la seua publicació a la *Gazeta de Madrid*, nº 105, p. 1396, del 31-12-1793: “Nuevo plan del teatro de Sagunto”. A la *RAH* es conserva una còpia manuscrita d'aquesta edició (Palos, 1804). A l'*AHN*, Secció d'Estat, lligall 2991, sig. 770, hi ha diversos documents relatius a Palos, entre els quals figuren tres cartes adreçades al conte de Floridablanca i tres quaderns amb recopilacions d'inscripcions ibèriques, romanes i hebraïques de Sagunt que daten dels anys 1787-88, 1792 i 1795, respectivament. Una primera notícia en: Casanovas, Gimeno i Velaza (1994: 219-227).

como no le pudo reconocer con toda claridad quando á este fin pasó á Murviedro, porque la multitud de ruinas que en el Teatro habia, y llenaban todo el sitio de la Orquesta hasta la última grada del orden Eqüestre, impedian el poder reconocer con certeza lo que las mismas ruinas ocultaban; de aquí es, que después del descubrimiento que por mí se hizo en dicho Teatro, *haciendo quitar todas las ruinas, y limpiar su graderio y pavimento de Orquesta*, se ve claramente que no solo omitió el Dean Martí algunas cosas particulares, sí que también se equivocó en otras (...). La noticia dels treballs realitzats per Palos apareix en la *Gazeta de Madrid* amb la de les representacions escèniques que ell mateix va organitzar l'any 1785: "(...) contribuyó á su execucion el vecindario empleándose gustoso *en quitar gran parte de la tierra que desfiguraba el teatro*, cubriendo 9 gradas de las 14 del órden eqüestre. Con efecto logröse desembarazar del todo 4, mas no las otras 5 ni la orchestra, por ser excesivo el depósito que las copiosas lluvias han ido dexando en el teatro, y muy penosa la ocupación de poner en estado de servir un edificio sin uso tantos siglos hace".²⁹ L'actuació de Palos és, doncs, semblant a les efectuades per Martí i Miñana poc més de 80 anys abans, tot i que sembla haver-se realitzat amb més mitjans i extensió que aquelles. D'altra banda, en aquests treballs localitzà una inscripció suposadament ibèrica en la *choragia* esquerra que utilitza com argument per a justificar la seua hipòtesi sobre l'origen grec del teatre.³⁰

Amb posterioritat, el teatre de Sagunt fou objecte d'un nou estudi per part de J. Ortiz (1739-1822), qui el va mesurar i dibuixar l'any 1800 utilitzant per primera vegada la cambra fosca. Tot i que no hi va fer excavacions, sí que plantejava la necessitat de fer-ne al circ d'aquesta mateixa ciutat, del qual no va arribar a ocupar-se perquè amb l'estudi del teatre va emprar els 8.000 reals de què disposava: "Del Circo, Templos y demás antigüedades que quedan en Sagunto haré descripción quando pueda descubrirlos de entre sus ruinas, y tomar medidas necesarias. Para esto se necesitan profundas excavaciones, en especial el Circo, cuya espina está á diez ó más palmos debaxo de tierra, y todo él es huerta plantada de frutales, limones, moreras, etc..., cuyos daños se deben satisfacer a sus dueños".³¹

1.2. La construcció del camí Real: Miguel Eugenio Muñoz (1745)

L'any 1745 estaven realitzant-se obres a Sagunt "con el motivo de componer el Camino Real de Valencia segun mandó el Señor Duque Queylus, cabando al lado de dicho camino junto al Monte del Castillo, muy cerca de la última casa que mira azia Valencia para sacar tierra", quan el dia 19 d'abril "se descubrio un pedazo de pavimento á lo Mosayco" (Sales, 1745). El lloc estava situat a l'altura del cantó que avui formen l'avinguda del País Valencià i el carrer Faura, enfront de l'antiga posada d'Armengol. La notícia d'aquestes troballes va arribar al monarca Felip V, qui va ordenar el seu estudi al ministre de l'Audiència de València i acadèmic de la *RAH* M. E. Muñoz. Aquest es va desplaçar fins a Sagunt i va realitzar els treballs durant els dies 11, 12 i 13 de juny per tal d'ampliar l'àrea excavada, redactant a continuació una *Disertación* on descriu el mosaic que representava Bacus cavalcant sobre un tigre i les construccions trobades que es conserva manuscrita en aquesta institució i va ser estudiada per Olcina (1991).³² Aquesta es divideix en tres parts: descripció i anàlisi del mosaic, descripció de les construccions trobades en les proximitats i relació de les monedes antigues

29 La notícia de la celebració d'aquests espectacles apareix en la *Gazeta de Madrid*, nº 82, p. 670-672, del 14-10-1785, on diu que van arribar a contemplar-los fins a 3.300 espectadors. Palos (1793: 27). També Chabret (1888, II: 308). En carta de 31 de març al comte de Floridablanca Palos li comunica que té redactat un escrit sobre *Lapidas de caracteres desconocidos de la Antigua ciudad de Sagunto hoi Murviedro*, l'informa sobre la col·locació d'algunes d'aquestes làpides a la Casa Consistorial i sol·licita diners per a practicar diverses excavacions.

30 No pot concretar-se amb seguretat de quina inscripció es tracta: Chabret (1888, II: 182, nº 3) explica que de la inscripció citada per Valcárcel (1852: 58, lám. 13, nº 120) "en el castillo antes de llegar a la torre de Hércules", en el seu temps es conservava la meitat esquerra en el teatre. Cap altre dels epígrafs ibèrics coneguts aleshores sembla tenir relació amb el teatre.

31 Ortiz (1807: IV i 30, nota 60). Sobre aquest episodi: Cubiles (1984); Canto (2001b: 36) i León (2006: 119-120). Sobre la figura del degà Ortiz, vegeu el llibre de Goberna (2001).

32 Muñoz (1745). També el va consultar Chabret (1888, II: 89-92, fig. 24). Sobre aquestes excavacions, vegeu també: Mora (1998: 96). Sobre les inscripcions trobades: Casanovas, Gimeno i Velaza (1994: 218-219). Els tres primers fulls corresponen a un manuscrit anònim que pot datar-se amb posterioritat a 1752 per la referència al volum VIIIè de l'obra *España Sagrada* de Flórez i l'assaig sobre els alfabetes de lletres desconegudes de Velázquez publicats aquest any, al qual correspon un dels dos dibuixos del mosaic, possiblement el que inclou el capitell de pilastra i una làpida ibèrica. El manuscrit de Muñoz comprén els fulls 5 a 111.

aparegudes en el territori de la ciutat. En un darrer apartat titulat *Adiciones a la disertación histórica sobre el pavimento* es fan algunes precisions i es contesta a la interpretació del mosaic que havia fet T. A. Sales. L'acompanyen sis dibuixos, dels quals dos corresponen a dues versions del mosaic, dos més representen les planta dels edificis descoberts, el cinqué representa el capitell de pilastra i el darrer és el disseny de la caseta que havia de protegir el mosaic. Dels dos que representen el mosaic, un va acompanyat del capitell de pilastra i d'una inscripció ibèrica i està signat per A. Suárez, que és el més reproduït; l'altre compta amb una escala, a la qual es refereix Muñoz en la seua descripció, i conserva encara part de la banda esquerra decorada amb esvàstiques que sembla original (fig. 2).

D'altra banda, a la Biblioteca Històrica de la Universitat de València es conserven tres còpies d'un manuscrit del cronista de València T. A. Sales Alcalà (1707-1774) que també descriuen el mosaic i les circumstàncies de la troballa, dels quals el M (122) sembla l'original (Sales, 1745).³³ Sales va presenciar els treballs de Muñoz, que es van realitzar “estando yo presente”, i la seua *Explicación* –“día i medio en que he trabajado este discurso, despues de mi buelta de Murviedro”– està signada el 14 de juny de 1745, un dia després que l'informe de Muñoz. També a l'*AHN* figuren diversos dibuixos de les troballes realitzades en aquestes excavacions signats per L. Martel i el propi Muñoz.³⁴ Aquestes troballes van tenir una important projecció internacional perquè G.

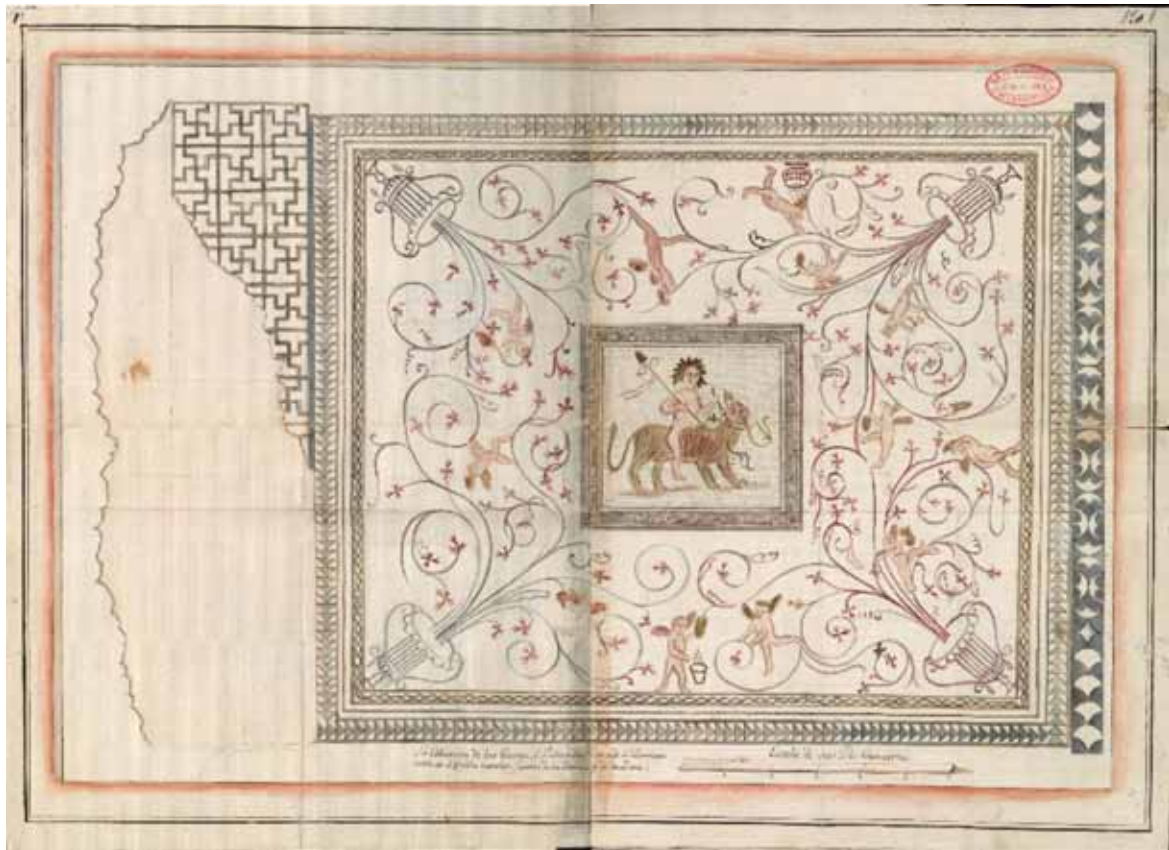

Fig. 2. Dibuix de Muñoz del mosaic trobat en les obres de construcció del camí reial al raval de Sant Salvador de Sagunt (1745). Arxiu de la RAH.

33 El ms. 122, de 8 fulls, es troba en un volum titolat *Sales. Opusculos. Varios*; el 65 es troba en un volum de composició molt heterogènia i és una còpia d'aquest; finalment, el 651, conservat en una recopilació de manuscrits solts i també de composició molt heterogènia, és un resum de només 3 fulls d'aquells.

34 *AHN*, Estat, llig. 2921, sign. 634-638.

Mayans les va comunicar al Conte de Caylus, que les va donar a conèixer en el segon volum del seu *Recueil d'Antiquités*, on manifestava el seu convenciment que es tracta d'una obra romana i que el mosaic –més que a un temple– devia correspondre a un palau, on aquests paviments solien decorar estances com els menjadors i banys.³⁵ Posteriorment, aquestes troballes van ser descrites i il·lustrades per Valcárcel (1852: 56-58, nº 114-115), que va visitar el lloc en 1773.

Sales explica que en les obres del camí Reial es van trobar molts jaspis de diversos colors que devien pertànyer a plaques decoratives (*crustae*), ja que diu que “adornaban las paredes, (...) Jaspes, i Marmoles de varios colores á modo de Tableros delgados, í mui bien labrados; de que yá no quedan rastros, por aver los curiosos cargado con ellos; cuio exemplo tambien yo he seguido”. I afegeix que “al cabo de tres días, á fin de ver si se encontrarían algunos tableros de piedra para el Presbiterio de la Yglesia, (...) se hizo descubrir todo aquel terreno, (...) en donde se encontro un pabimento de 32 palmos de largo, y 22 de ancho. (...) Esto se encuentra en medio del Camino Real á 4 palmos de hondo en la tierra, (...)”. Sobre ell es va trobar un capitell de pilastra decorat amb dos dofins flanquejant un timó.³⁶ Tot i que Muñoz i Sales interpreten que el mosaic devia decorar un temple dedicat al deu Bacus, l'ambient en què es trobà deu correspondre a una *domus* i, almenys en part, possiblement als seus *balnea*. D'altra banda, la importància que se li va atorgar a la troballa fou tal que el mateix monarca va ordenar la seua conservació en una caseta construïda a l'efecte, juntament amb el capitell i les inscripcions fragmentades que s'hi havien trobat. Aquesta mesura no va servir de res, ja que –com explica Ponz (1789: 225-226)– els visitants es van emportar les tesselles fins a fer-lo desaparèixer completament, de manera que ell mateix no el va poder veure més que per una reproducció. El mateix els va succeir a Valcárcel en la seua primera visita a la població i Beramendi en 1793 (Soler, 1994: 52). Aquell indica que s'havien fet dues còpies: una pintada sobre rajoles que havia encarregat F. Puig, de Sagunt, i l'altra una reproducció amb tesselles d'altres mosaics que havia encomanat F. Fabián Fuero i es trobava al Museu d'Antiguitats del Palau Arquebisbal de València.³⁷ D'aquesta es feren dibuixos, un dels quals es trobava a la biblioteca de G. Mayans, del qual al seu torn es feren diverses còpies com les aquarel·les conservades a l'arxiu de la *RAH*, de les quals una li la va regalar J. A. Mayans a J. Cornide en 1797.³⁸ Un altre dibuix és el de Laborde, qui diu que la reproducció es trobava a la biblioteca pública del palau.³⁹ Pel que fa al capitell, Valcárcel diu que ja havia desaparegut en la seua segona visita a la població. Quant a les inscripcions, en 1753 G. Mayans va visitar Sagunt per treure còpia de les conservades en la població i només en va poder veure tres.⁴⁰

La importància del manuscrit de Muñoz, a banda de la descripció de primera mà del mosaic, sens dubte la troballa més coneguda, rau en el fet que explica el context arquitectònic en què es va realitzar, dos edificis situats en les proximitats que va excavar, on va aparèixer alguna estança més també decorada amb mosaics. La peça en què es va trobar el mosaic i altres situades al seu costat podien pertànyer –com hem dit– als

35 Caylus (1756, II: 365-366, Pl. CVII), qui expressa el seu agraïment a Mayans: “Je dois ce morceau à la politesse de M. Mayans, don't le mérite est connu dans la Républiques des Lettres. (...) Je me contente de dir que cette Mosaïque est incontestablement un ouvrage Romain”. Caylus aprofita aquest esment al mosaic de Sagunt per expressar el seu malestar per l'escàs coneixement que es tenia a Europa de les antiguitats espanyoles: “Les Antiquités d'Espagne, que nous ne connoissons qu'imparfaitement, malgré leur nombre & leur magnificence, m'on engagé dans cette digression. L'Europe est en droit de faire sur ce point quelque reproche aux Espagnols”.

36 Les mesures que dona Sales equivalen a uns 6,33 x 4,17 m i no coincideixen amb les que poden deduir-se de l'escala del dibuix de Muñoz: 7,79 x 3,92 m. Sobre el mosaic, vegeu sobretot el treball de Balil (1978); altres referències posteriors en: Guardia (1992: 360), Abad (1985: 369; 2002: 346, n. 11) i Aranegui (2004: 178-182, fig. 6.4). El capitell el reproduïx i esmenta Valcárcel (1852: 58, nº 115). Fou estudiat també per Balil (1979: 200; 1981: 219, nº 60). Els capitells amb aquests motius de caràcter marí es localitzen de manera preferent en termes. Sobre els capitells figurats amb dofins, vegeu: Gutiérrez Behemerid (1992: 222-223).

37 Valcárcel (1852: 57) i Chabret (1888, II: 91, n. 1). També el va veure Beramendi en 1793 (Soler, 1994: 52).

38 Arxiu de la *RAH*: CAV-9-7978-01/1. Mora, Tortosa i Gómez (2001: 59, fig. 13) i Cebrián (2003: 29). Es tracta d'un expedient incomplet: hi ha una carta de l'Agutzil Major de València C. Rebolledo de Palafox al secretari de la *RAH* S. del Castillo y Ruiz de Molina signada en aquesta ciutat el 5 de setembre de 1747, en què es comunica l'enviament d'una *Disertación Histórica* sobre el mosaic trobat a Morvedre, però d'aquest informe només es conserva el títol i els dos dibuixos esmentats. Els dos són idèntics; en un diu literalment: *De la libreria Mayansiana*; i l'altre és la còpia regalada a J. Cornide, on erròniament figura com procedent de *Puchol* (per Puçol), atribució errònia que ha tingut certa presència en la bibliografia.

39 Laborde (1975: 266, nº 41). Es tracta del representat amb la lletra C en el dibuix de la planta de la galeria on es conservaven els mosaics (*Ibid.*, 265, nº 39), que corresponia a la biblioteca segons ell mateix indica.

40 “En la capilla de Baco” (Mayans, 1753). Martínez Aloy (1908: 173, nº 25-25). Es tracta dels epígrafs CIL II²/14, 495, 404-591; *IRPV* I 192 i 157). Una primera referència en: Casanovas, Gimeno i Velaza (1994: 218).

balnea de la *domus*, tot i que com assenyala Olcina els testimonis no són concloents (fig. 3). Hi destaca una cisterna estreta que formava un angle recte, amb els característics quarts de bosell. L'altre conjunt, del qual només va resseguir les parets, tenia unes gran dimensions i devia correspondre a una mena de pati rectangular amb una exedra semicircular en el costat nord, on es trobava l'accés. El costat sud era recte i estava reforçat amb contraforts, i enmig de l'exedra, davant de l'entrada, es trobava un basament quadrat (fig. 4). A partir d'alguns paral·lels, Olcina apunta la possibilitat que l'interior d'aquest edifici estiguera recorregut per un pòrtic columnat. La interpretació més versemblant és que podia tractar-se de l'*hortus* d'alguna vil·la suburbana, potser la mateixa a què pertanyia l'edifici decorat amb paviments mosaics, que devia estar situada a l'eixida meridional de la ciutat on conflüen la Via Augusta i el camí que portava al port del Grau Vell. D'altra banda, cal destacar la preocupació de Muñoz per la salvaguarda del patrimoni arqueològic saguntí, amb especial atenció a l'epigràfic, quan notifica al rei que a la població de Morvedre estaven destruint-se gran quantitat d'inscripcions.⁴¹

Aquests fets figuren també en una carta del secretari d'Estat J. de Carvajal al Marqués de la Ensenada, secretari d'Estat d'Hisenda, del 21 d'agost de 1751, on es fa una relació dels treballs efectuats i del seu import.⁴² Primer el posa en antecedents contant-li que uns dies abans, el dia 11 d'agost d'aquell any, M. E. Muñoz li havia escrit comunicant-li que “los Contadores de la Ordenazion de quantas de la tesoreria Gral (...) le piden noticia con justificacion del empleo de una letra de seis mil reales de vellon que por la secretaria de Estado se pidio a pagar en Valencia a favor del expresado Don Miguel para un gasto secreto en el año de

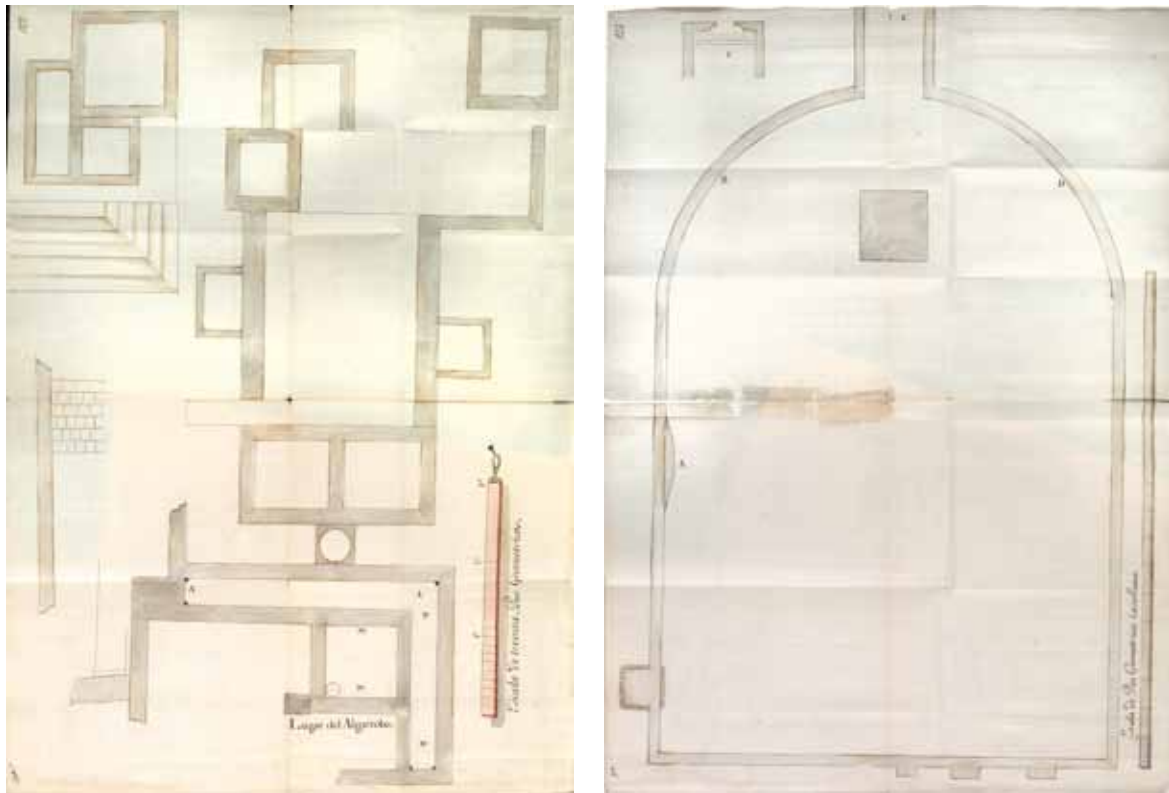

Fig. 3 i 4. Plantes dels edificis descoberts per Muñoz (1745). Arxiu de la RAH.

41 Vegeu també la referència en: Casanovas, Gimeno i Velaza (1994: 218).

42 AGS, Secretaría de Hacienda, legajo 5. Sig. 162-1. Oficio de D. José de Carvajal, secretario de Estado, al Marqués de la Ensenada, secretario de Estado de Hacienda, fechado en Buen Retiro en 21 de agosto de 1751. Una primera notícia en: Arribas (1949-50: 196).

1745: y que aviendo remitido entonzes a la expresada Secretaría los documentos de su comision y la razon del empleo de este caudal no tiene con que satisfacer a los expresados Contadores”. Després li explica que, una vegada consultat l’expedient, havia comprovat que “el destino de ella fue por resolucion del Rey (...), para escavar y reconocer un Pavimento mosaico y otros vestigios de la antiguedad que se encontraron por casualidad en las inmediaciones del lugar de Murviedro, (...) empleando los seis mil reales en las grandes escabaciones que hizo hazer para el reconocimiento; en satisfacer los daños a los dueños de las tierras en donde estan estas antiguallas; en formar dibujos de ellas que remitio y estan con el expediente y en levantar con quatro paredes una capilla con su bobeda tejado puerta y cerradura para conservar y mantener en custodia el Pavimento Mosaico que por su singularidad y primor quiso S. M. se guardara de este modo”. Així, doncs, en aquest document s’explica que aquesta xifra es va invertir no únicament en realitzar les excavacions, sinó també en la construcció de la caseta destinada a la preservació del mosaic i les altres troballes més destacades, que constitueix la primera mesura de protecció d’un element del Patrimoni Arqueològic valencià que suposa la construcció d’un edifici *ad hoc*.⁴³

1.3. Excavacions al Castell

1.3.1. William Conyngham (1784)

El viatger irlandés William Conyngham, membre fundador i tresorer de la *Royal Irish Academy*, va visitar Sagunt l’any 1784 i va realitzar excavacions al Castell. L’any 1790 va publicar una memòria descriptiva del teatre en la revista de l’acadèmia, basada en l’epístola de Martí.⁴⁴ Conyngham no descriu els seus treballs i la referència a les excavacions que va realitzar figura de manera indirecta al final del seu treball, en un llistat de les inscripcions que havia estudiat al teatre i en les seues intervencions al Castell. D’aquestes excavacions queden una sèrie de documents conservats a l’*AHN*, entre els quals hi ha un certificat redactat per R. Cerrillo Real, escrivà reial a qui se li va encarregar el reconeixement de tot el que s’hi havia trobat, i un plànol dels edificis principals de Sagunt confeccionat pel mateix Conyngham.⁴⁵ En aquest document consta que les peces trobades van ser entregades a l’alcalde de la població. D’aquestes excavacions dóna notícia també Valcárcel (1852: 54), qui explica que les va fer en la zona del fòrum i inclou les inscripcions que s’hi van trobar.⁴⁶ Un altre document referent a aquestes excavacions i que en confirma la localització és un plànol alçat per ordre del Comte de Floridablanca el mateix any 1784 (fig. 5), al peu del qual figura el següent text: “Plano de la porción del Castillo indicada por la letra A en el Plano general, en la qual se manifiestan las Excavaciones practicadas por M. De Conyngham para desentrañar Monumentos antiguos en cuias operaciones se han descubierto los Fragmentos que separadamente se representan por sus planos y perfiles; como asimismo varias Lapidas con inscripciones que se han trasladado con toda exactitud”.⁴⁷

En el plànol del Servei Geogràfic de l’Exèrcit, de major qualitat i precisió, la zona del fòrum està detallada en el requadre inferior esquerre (lám. 2), mentre que en el del centre es representen els elements arquitectònics (lám. 3) i en el de la dreta quatre inscripcions (lám. 4), tres de les quals són llatines. Segons es pot observar

43 En el manuscrit de Muñoz figura la planta i alçat d’aquesta construcció, la “capella de Bacus” a què es refereixen alguns autors. Sobre aquesta mesura de protecció: Valcárcel (1852: 57); Chabret (1888, II: 91, n.1); Abad (1985: 369); Martí (1997: 492-493) i Arasa (2004a: 303).

44 Conyngham (1790). Una còpia de l’original em va ser facilitada fa anys per l’amic i professor de literatura de la UB Sergi Beser (†) després d’una estada a Boston, a qui vull recordar des d’aquestes pàgines. Ha estat reeditada per Estellés i Durán (1991: 415-432) i Martín i Rodríguez (1994). Chabret (1888, II: 38) expressa que no va poder consultar el treball de Conyngham, per la qual cosa no esmenta les seues excavacions, com tampoc les de Despuig i les del teatre.

45 Cerrillo (1784). Hi ha una referència en: Casanovas, Gimeno i Velaza (1994: 219).

46 Es tracta de *CIL* II²/14, 352, 353 i 385 = *IRPVI* 56, 57 i 73. Quant a *CIL* II²/14, 359, realment es coneix des del segle XVI: *IRPVI* 63.

47 Fou confeccionat pel subninent d’Infanteria i ajudant d’Enginyers Bouligni (1784). Aquest plànol s’ha reproduït almenys en dues ocasions per Mateu i Palomar (a Rosselló, 1990: 163) i León (2006: 161, fig. 28). Un altre dibuix de la zona del fòrum, pròxim en el temps als treballs de Conyngham, és el de Laborde (1975: 47-49, pl. CV), on es distingeix part del paviment de la plaça i la basilica.

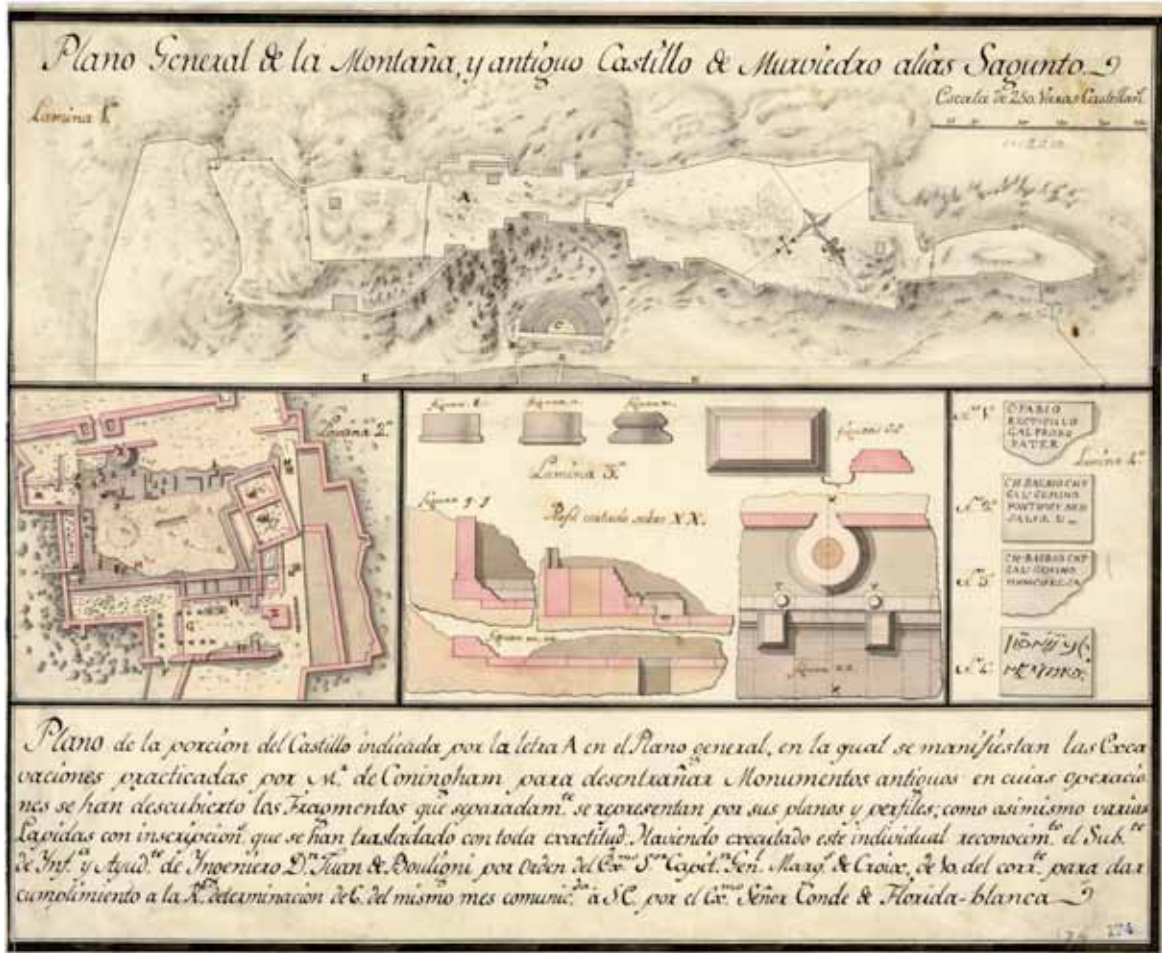

Fig. 5. Planta del Castell de Sagunt amb la localització de les excavacions de Conyngham (1789). Cartoteca Històrica del Servicio Geogràfico del Ejército.

en el plànol de detall, Conyngham va excavar pels costats de la plaça d'Armes del Castell, on es troben els vestigis del fòrum de la ciutat, estenent-se més pel terç septentrional, on va trobar una part de l'enllosat, amb una major extensió pel costat est i menor per l'oest. En la resta de la plaça els treballs degueren abastar menor amplària, però van arribar fins al costat sud i la basílica, situada a l'oest. L'esmentat paviment també apareix referit en l'informe de Cerrillo on s'esmenten dues inscripcions que es van trobar a l'enllosat i canal descoberts "a la parte que da al mar", i a "la cisterna grande de la parte de Valencia".⁴⁸ Com veurem a continuació, en el manuscrit anònim on es dona notícia de les excavacions de l'arquebisbe Despuig en 1795 s'esmenta el "piso que descubrió el Milort Yngles", sens dubte Conyngham. Entre els elements arquitectònics reproduïts poden distingir-se algunes bases de columna i potser la base d'un pedestal eqüestre.

48 Cerrillo (1784): "Ynsiguiendo la misma grande excavación en la que se estava trabajando así a la sisterna grande de la parte de Valencia en esta misma tarde y a mi vista se ha descubierta otra piedra". També figura en un manuscrit de finals de segle (Anònim a, s. a.): "Sobre el piso de piedra que descubrió el Ynglés a la ymediación de la gran Cisterna". Es tracta de la gran cisterna de 60 m de longitud que tanca el costat meridional del fòrum: Olcina (a Azuar *et al.*, s. a.: 92).

1.3.2. Antonio Despuig Dameto (1795)

Las segona de les excavacions al Castell de Sagunt fou realitzada per iniciativa de l'arquebisbe Antonio Despuig Dameto (1745-1813), nascut a Palma de Mallorca. Entre els anys 1782 i 1783 va efectuar el seu primer viatge a Itàlia, una mena de Gran Tour amb etapes per diverses ciutats (Pasqualini, 2003). El 1785 fou promogut a l'auditoria de la Rota Romana i es va instal·lar a Roma, on va romandre sis anys. Ací va excavar a Ariccia entre els anys 1789 i 1791 (Moltesen, 2003), on va trobar un important conjunt d'escultures romanes que va passar a enriquir la col·lecció d'antiguitats que va formar a la seua residència mallorquina de Raixa. Fou nomenat bisbe d'Oriola el 26 de setembre de 1791, on va romandre fins que el Capità General de València, el Duc de la Roca, va arrestar l'Arquebisbe de València Fabian Fuero i el va nomenar successor seu el dia 1 de febrer de 1794, prenent possessió el 30 de juny i fent entrada a la ciutat el 30 d'agost. Les circumstàncies del seu nomenament va fer que es trobàs incòmode en aquesta ciutat i desitjàs una eixida, que va vindre el 18 de desembre de 1795 amb la seua destinació per a la seu de Sevilla.

En la seua curta estada a València com arquebisbe, sabedor de la importància i antiguitat de Sagunt, va ordenar que es feren excavacions al seu castell. Aquestes havien romàs inèdites fins a la descoberta d'un manuscrit anònim conservat al British Museum que fou donat a conèixer per Ripollès (2007). Aquest degué ser redactat entre l'última dècada del segle XVIII i els primers anys del XIX, i reflecteix en la temàtica escollida l'afició per l'antiquària del seu redactor, singularment l'epigrafia i la numismàtica (Anònim a, s. a.). Es tracta d'un compendi de notes numerades, de les quals falta la número 1 i bona part de la 2, en la seua majoria transcripcions d'altres manuscrits i publicacions i notícies d'interés arqueològic. En la nota 5 es dona notícia de les excavacions de Despuig a Sagunt el dia 1 de novembre de l'any 1795; poc més endavant, la nota 7 recull la notícia de la troballa d'uns enterraments medievals junt a la catedral de València entre els dies 23 i 30 de novembre de 1796.

En la nota es donen a conèixer els motius de les excavacions: "(...) habiendo visto las Antiguas memorias de Sagunto su buen celo no omitió diligencia para ver si daría alguna luz à la historia antigua por cuyo fin hizo unas pequeñas excavaciones". A continuació explica amb detall el lloc on les va realitzar i les troballes efectuades: "la primera que fue en la torre que está en el Castillo á la parte que mira á S. Salvador y á corta distancia de la Excavación del pisso que descubrió el Milort Yngles el que le dimedia de dicha torre un muro y puerta hecho de tiempo de Moros. En el fundamento y angulo de dicha torre donde se advertían dos ynscripciones Romanas la una à la parte interior de la torre y la otra à la exterior en este mismo angulo se excavo y se hallo la siguiente Ynscripción (...) que tiene de apreciable el no haverse hallado otra de Druso en Murviedro". La zona referida devia estar situada dins del Castell de la Salòquia, i concretament en la torre més pròxima a la porta d'Almenara. El personatge a què es refereix és, com hem vist anteriorment, Conyngham. Quant a la dedicatòria a Drus (15-21 dE), l'autor destaca que es tractava de la primera que es coneixia dedicada al fill de Tiberi.⁴⁹

La segona intervenció es feu "à la Rayz de la torre de Ercules (que el vulgo dice el Pendon...) la que haviendose advertido salian algunos vestigios Arquitectonicos se siguio y se encontraron cuatro columnas plantadas del orden toscano según es de ver por el unico capitel (...)". Aquesta torre és la situada al punt més elevat del Castell, i concretament l'excavació es va practicar en el seu costat nord, segons es pot veure en el dibuix que il·lustra amb prou detall la nota manuscrita (fig. 6). Com ha destacat Ripollès, aquesta referència permet reduir les dues denominacions, la popular i l'erudita, a una mateixa torre. Segueix la descripció detallada de les dimensions del capitell, un tambor de columna solt, tres més que sobresortien de terra i tres lloses, totes de pedra calcària gris-blavenca de Sagunt, la darrera de les quals "tiene un quadro de un pie que se advierte haver avido gravadas letras en el". Aquestes troballes corresponen a un edifici columnat, la qual cosa permet confirmar la hipòtesi d'Olcina (1987: 102-103) que la zona situada al voltant de la torre d'Hèrcules, coneguda com la Ciutadella, estava ocupada en època romana per construccions monumentals. L'abundància de tambors de columna, bases i grans carreus reaprofitats en la muralla septentrional donen

49 Es tracta del pedestal *CIL* II³/14, 309 = Corell *IRPVI* 23.

suport a aquesta hipòtesi. El fet que tres dels quatre tambors de columna aparegueren en posició vertical i situats a una distància regular permet pensar que es trobaven *in situ*.

Segons Ribelles, aquestes excavacions van ser continuades a principis del segle XIX pel frare caputxí F. Morató,⁵⁰ qui en juny de 1807 va excavar a la Torre Salòquia i va localitzar el pedestal *CIL II*²/14, 327 dedicat a P. Escipió per haver reconstruït Sagunt (*IRPVI* 42).

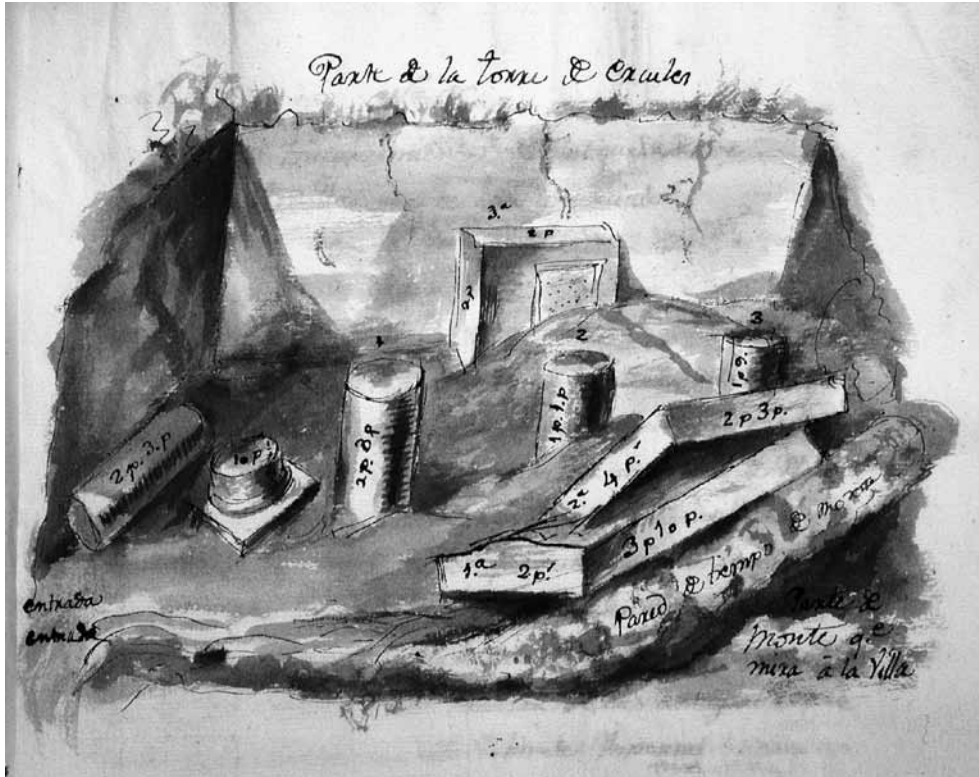

Fig. 6. Croquis de les excavacions de Despuig al Castell de Sagunt (1795). The British Museum.

2. EL VILAR (EL PUIG)

Es tracta d'una important vil·la romana que, tot i que en l'actualitat pot considerar-se pràcticament desapareguda, ha produït un gran nombre de referències bibliogràfiques. La primera notícia és de Boyle (1631: 71-72) en la seua història de la Mare de Déu del Puig, que la identificava amb el santuari de Venus esmentat per Polibi en la seua narració de la Segona Guerra Púnica.⁵¹ Aquest autor va donar a conèixer les nombroses troballes de l'any 1608, quan es transformava una finca per al conreu: “cantidad de medallas, piezas enteras de sepulcros, con parte del letrero, y otros vestigios de indubitable antiguedad”, entre els quals esmenta una primera troballa escultòrica: “un Idolo de Cupido flechando el arco, (...)”, que encertadament atribueix a

⁵⁰ Ribelles (ms. a: 323; ms. b: 270-271 i 767, n° 5). Sobre l'activitat de Morató en l'epigrafia saguntina, vegeu: Corell (1990).

⁵¹ Sobre el jaciment, en general, vegeu recentment: Arasa (2011). Les troballes epigràfiques apareixen reunides per Corell *IRPVI* 432-449 i els mosaics reproduïts per Valcárcel foren estudiats per Balil (1970a), que els va datar en el segle II dC. El conjunt escultòric, possiblement la part més coneguda i estudiada de les troballes, ha estat estudiada en diverses ocasions; vegeu darrerament: Arasa (2004a: 315-320, fig. 9; 2004b: 234-238, fig. 1; i 2011: 59-63, fig. 4).

Eros, i una inscripció funerària de qui degué ser el propietari de la vil·la que data del segle II. La revisió d'aquest epígraf va donar suport a l'autenticitat d'un text que havia arribat a ser qüestionat (*IRPV* I 432). Es tracta de l'epitafi d'un família constituïda per *Publius Cecilius Rufus*, la seua esposa *Valeria* i les seues filles, que en vida rodejaren la seua propietat amb una tanca, dotaren la seua residència amb jardins i banys i hi van construir un monument perquè foren depositades les seues cendres (*CIL* II²/14, 599). La següent referència és de Martínez (1760: 15-22) en la seua història de la Mare de Déu del Puig, que resumeix les troballes fetes fins aleshores i fa una detallada relació de les escultures trobades en el seu temps, que va conèixer per dos testimonis de 1750 i 1754. Aquest autor conclou que les ruïnes trobades pertanyien a un sepulcre situat a prop del santuari de Venus, emplaçat al mateix lloc que el monestir actual, d'on vindrien les estàtues. La seua descripció es de gran interès per quant inclou algunes estructures i elements arquitectònics i altres components del programa decoratiu de la vil·la com paviments mosaics policroms i aplacats de marbre (*crustae*) de diversos colors.

Aquestes primeres troballes les explica més endavant Valcárcel (1852: 81-83): “De la familia de los Alemanys pasó este campo á la de los Palaus, y Mosen Antonio Palau, vicario de la parroquial de San Nicolás de Valencia, volvió á hacer nuevas excavaciones en el año de 1745. Desmontando un terreno, que llamaban el Montañaret, se encontraron seis estatuas de mármol sin cabeza, piernas ni manos, dos odres ó pellejos figurados de mármol y algunos fragmentos de las mismas estatuas: parte de estas volvieron á quedar enterradas, y otras se condujeron al Puig, colocándolas en la bodega del referido Palau”. Sembla tractar-se, doncs, de nous treballs de desemboscament per a la preparació de camps de cultiu. Cal assenyalar el fet que algunes d'aquestes escultures es tornaren a colgar, i que possiblement són les que es van trobar més endavant en les primeres excavacions. Aquest mateix autor va compilar la història del jaciment, descrivint les troballes més importants i reproduint un croquis de la planta amb la localització dels mosaics, que il·lustra juntament amb alguns relleus i una escultura, a més de nombrosos fragments d'inscripcions.⁵² Valcárcel situa el lloc on estava emplaçat el jaciment a 300 passes del poble i el denomina ‘el Vilar’.⁵³ Aquest és el primer autor que expressa clarament que les ruïnes corresponien a una “casa particular” i no al santuari de Venus, que localitza també per primera vegada a Almenara. La importància del testimoni de Valcárcel és igualment doble perquè dóna notícia i reproduïx moltes troballes que no apareixen en altres autors, i perquè és la font d'informació utilitzada majoritàriament pels autors posteriors que esmenten les excavacions i bona part de les troballes.

2.1. Andrés Mayoral Alonso de Mella (1768)

Andrés Mayoral Alonso de Mella (1685-1769) fou arquebisbe de València des de 1737 fins a la seua mort l'any 1769 i és el promotor de les primeres excavacions realitzades al jaciment amb la finalitat de descobrir obres d'art.⁵⁴ Així ens ho explica Valcárcel, que en fa referència breument: “(...) En el año de 1765 tuvo noticia de estos descubrimientos el arzobispo de Valencia D. Andrés Mayoral, que principiaba en aquel tiempo á formar la biblioteca y el museo arzobispal: deseoso de enriquecer su nuevo gabinete de antigüedades, pidió á D. Francisco Palau, hermano del citado Mosen Antonio, las estatuas referidas. Este se las regaló y le permitió que continuasen las excavaciones en el campo donde quedaron enterradas las otras; pero sea porque interrumpieron el proyecto objetos mas dignos de la atencion de aquel prelado, ó por otras causas, nada se adelantó hasta que en enero de 1777 (...)”. Com veurem, les notícies sobre les excavacions de l'arquebisbe Mayoral desmenteixen en part les afirmacions de Valcárcel quan els lleva importància i atribueix el descobriment del conjunt de ruïnes

52 Valcárcel (1852: 81-86). La seua obra, titulada originalment “Las antigüedades y noticias geográficas de los pueblos del reino de Valencia”, fou enviada a la *RAH* a les acaballes de 1805. La *RAH* li contestà en una carta del 21-1-1806 donant-li les gràcies per l'entrega (Cebrián, 2002: 271-272). En una altra carta del 18-3-1806 se li comunica l'acord de publicar-la quan es dispose dels fons necessaris. Vegeu: Abascal, Die i Cebrián (2009: 105-106).

53 Em sembla més adient aquest topònim que els altres utilitzats en els anteriors treballs, ‘el Cabeçol’ i ‘el Muntanyaret’, que devien referir-se a un alteró natural del terreny o format per les ruïnes de la vil·la i que fou desemboscada entre els segles XVII i XVIII

54 Sobre l'arquebisbe Mayoral es pot veure la introducció de Mestre (2009: 101-172) al seu Epistolari amb G. Mayans. També es pot veure la biografia de Llin (2007): www.archivalencia.org/episcopologio.

a les realitzades per iniciativa de F. Fabián Fuero en 1777; possiblement la planta que aquell reproduceix comprén les ruïnes descobertes al llarg de les dues excavacions en conjunt.

D'aquestes excavacions tenim notícia en un manuscrit del frare del Convent del Puig A. Dempere (fig. 7), que en féu una extensa i detallada relació per ser testimoni directe.⁵⁵ Les seues anotacions sobre aquestes comencen el dia 15 de juliol de 1768 i finalitzen en gener de 1769; no sabem si els treballs foren continus al llarg d'aquest període. La descripció està ordenada en apartats que encapçala amb lletres i fa referència a un plànol que devia acompanyar el manuscrit, malauradament no conservat. Aquest fóra un document de gran interès, ja que en la descripció dóna les dimensions dels murs i de moltes estances, i la seua identificació en el plànol permetria fer-se una idea de les proporcions de l'edificació. Per raons que desconexim el manuscrit no al·ludeix a les excavacions de l'arquebisbe F. Fabián Fuero de 1777. Els treballs foren dirigits pel nebot de l'arquebisbe i realitzats per tres peons: "En este campo, en el primer dia, que empezaron á cavar tres hombres, de orden, y á expensas de Mosen Pedro Mayoral, Vicario Sant., y sobrino del Arzobispo de Valencia Don Andres Mayoral (...)". Pel que fa al lloc en què es realitzen les excavacions, s'inicien en la zona on havien quedat colgats els marbres que no s'havien recuperat l'any 1745, de manera que el primer dia de treball se'n troben en gran nombre, dels quals quatre eren fragments escultòrics que descriu. Després continuen en un altre camp fent "una zanja de 5 palmos de ancha" orientada W-E. Quan els peons troben una paret la segueixen i descobreixen, ja que l'autor dóna la longitud de molts murs. En ocasions, quan troben habitacions les excaven en la seua totalitat, de manera que també en dóna les dimensions. Això succeeix igualment quan apareixen paviments, sobretot mosaics. Dempere descriu

En este campo, en el primer dia, q' empezaron á cavar tres hombres, de orden, y á expensas de D.ⁿ Pedro Mayoral, Vic.^o Sant., y sobrino del Arzob.^o de Val.^a D.ⁿ Andres Mayoral (aunque al publico á instancia, y expensas del P.^o D.ⁿ Thomas [A.] Aparici, Pel.^o de Puig) este es: en 15. de Julio de 1768, antes de medio dia, hallaron junto al puento, q' está al ángulo del gorchado de la capilla, arziá medio dia, dentro del recinto de la quadrada cerca del Jardin (q' la Capilla está fuera, y rota en pared está fundada sobre la pared del templo antiguo) hallaron (digo) enterradas muchas piezas de Piedra calabrera, y marmol blanco truido, de la calidad de la q' yo tengo, quatro eran mayores Destas 4 Mayores havia dos de estatuas de hombre de edad imber, pero de estatura perfecta; y otras desde el hombro hasta encima de los rodillas (q' eran los troncos, q' quedaban) temian cerca de 4 palmos; de muerte, q' cuando los ro-

Fig. 7. Pàgina del manuscrit de Dempere (ca. 1782). Biblioteca del Convent dels PP. Mercedaris del Puig (València).

55 Dempere (ca. 1782: 33-46). Les darreres anotacions són de 1782. Aquestes notes foren copiades per Ribelles (ms. 83: 133-153), i posteriorment publicades en un llibre (Anònim b, s. a.: 41-43). Tot i que aquest llibre fou publicat sense referència a l'autor ni a l'any d'edició, segons Almarche (1918: 18) el va editar *Lo Rat Penat* l'any 1911.

primerament diversos fragments que atribueix a cinc escultures, amb referències a altres troballes com la d'una gran tenalla (*dolium*) i una estructura feta de carreus de pedra de Sagunt. Després inicia una prolixa descripció de les diferents estances i estructures trobades en les excavacions, amb les dimensions i característiques, entre les quals esmenta algunes decorades amb aplacats de marbre (*crustae*), identifica una almàssera amb un gran contrapés, esmenta una estança amb “pilares con ladrillos” que podria ser l'*hypocaustum* d'unes termes i esmenta paviments mosaics de *tessellatum* i *sectile* i diverses troballes com rajoles, teules i algunes monedes.

F. Pérez Bayer fou secretari de l'arquebisbe Mayoral entre els anys 1738 i 1745, i d'ell va nàixer la idea de reunir una biblioteca al Palau Arquebisbal de València.⁵⁶ Posteriorment, Mayoral va rebre els consells de G. Mayans per a la seua ampliació, segons es pot veure en la correspondència que ambdós van mantenir. Aquesta era pública, tenia uns fons molt heterogenis i va arribar a comptar amb dos bibliotecaris. La primera notícia sobre la formació d'un “museo y monetario” figura en una carta de Mayoral a Mayans del 28 d'octubre de 1763, on li explica que ara tenia espai i que de la seua organització s'encarregarien F. Pérez Bayer i J. Ríos, rector de Cullera: “Al presente lleba bastante atencion el Museo i Monetario (fruta del tiempo y moda) se pondrá en pieza separada, porque tengo terreno a satisfacció, que antes no tenía. El cura de Cullera y D. Francisco Pérez han tomado por su cuenta este ramo de bibliotheca, que han enriquecido con millares de monedas; continuamente entran de otras partes, i ayer una caja de ellas de la Cartuja de Segorbe. Yo nada, nada, entiendo. (...)”. Sembla, doncs, que també cal veure a F. Pérez Bayer darrere de la idea de formar un monetari i d'instal·lar un museu. Les excavacions es van realitzar pel desig de trobar obres d'art amb les quals acréixer la col·lecció que aquest exposava.

2.2. Francisco Fabián Fuero (1777)

Francisco Fabián Fuero (1719-1801) va estar al front de l'arxidiòcesi valentina entre els anys 1773 i 1794, quan va renunciar com a conseqüència del seu enfrontament amb el Capità General el Duc de la Roca.⁵⁷ Aquest va continuar les excavacions en 1777 i va ampliar el nombre d'antiguitats exposades. Les seues excavacions són descrites per Valcárcel de manera breu, qui sembla haver tingut accés a informació directa si ens atenem a la precisió de la narració. Després d'haver-se assabentat de la riquesa arqueològica del lloc, “(...) resolvió el arzobispo hacer nuevas excavaciones, y aunque se practicaron con poco cuidado, se encontraron fragmentos y trozos de estatuas, y pedazos de tablas de mármol con restos de inscripciones indescifrables, (...). Por último, se descubrió el área de un edificio (...)”. Sobre aquest, afegeix: “Planta del edificio descubierto en las ruinas del Puig, en las excavaciones practicadas en el año de 1777, y explicacion de las diferentes localidades en que estava dividido” (fig. 8). Possiblement Valcárcel degué copiar aquest plànol d'algun document existent al museu; en relació amb aquesta qüestió, no podem oblidar que Dempere havia elaborat un croquis de les excavacions de l'arquebisbe Mayoral. No hi ha més precisions ni informació sobre aquestes noves excavacions.

Amb les principals troballes, Fabián Fuero va acréixer la col·lecció arqueològica del Museu del Palau Arquebisbal. Sobre les peces existents al museu, afegeix Valcárcel: “En el mismo palacio arzobispal de Valencia se conservaban infinitas losetas de mármol de tres y cuatro piés con bajos relieves, algunas labradas por ambas partes, (...); vió tambien los restos de una urna de mármol, cornisas y trozos de estatuas en abundancia”. I inclou en la seua descripció un tors de Bacus, nou mosaics possiblement bicroms decorats amb motius geomètrics i vegetals, dos que representen un ocell i un peix potser policroms i diversos fragments epigràfics. Aquesta col·lecció també fou vista i descrita breument per Ponz (1789: 148-149), qui explica que hi havia diverses escultures romanes. El darrer informant sobre aquesta vil·la és Laborde, que inclou un plànol

56 Sobre la seua gènesi i vicissituds, vegeu: Mestre (2009: 110-121). La primera notícia sobre la biblioteca en l'Epistolari entre Mayans i Mayoral apareix en una carta del 29-1-1760: “Sea enhorabuena essa grande libreria, que no solo tiene espacioso lugar, vistosos estantes i buenas luces, como dice V. S. Ilma., sino mejor dueño, que sabe enriquecerla con muchos y escogidos libros”.

57 Sobre l'arquebisbe Fabián Fuero es pot veure la introducció de Mestre (2009: 172-204) al seu Epistolari amb G. Mayans. En aquesta no es conserva cap referència a les excavacions ni al museu. També es pot veure la biografia de Llin (2007): www.archivalencia.org/episcopologio.

del Museu d'Antiguitats instal·lat al Palau Arquebisbal de València.⁵⁸ En aquest explica que en el seu terra es conservaven encastats almenys set mosaics, dels quals un era una reproducció del trobat a Sagunt l'any 1745 i la resta procedia possiblement del Puig, entre els quals n'hi ha un que representa Neptú sobre un carro que porten dos hipocamps⁵⁹ (fig. 9). Cinc de les escultures conservades foren reproduïdes per Laborde en l'edició del seu *Voyage*. Posteriorment, en l'edició catalana es van incloure les reproduccions dels dibuixos originals, alguns dels quals no van arribar a publicar-se mai, en els quals figuren un total de 9 escultures –entre elles les incloses en el llibre– de les quals s'anoten les dimensions (Laborde, 1975: 263-264, n° 36-38).

Com hem vist en l'apartat sobre el mosaic trobat en 1745, Laborde (1975: 266, n° 41) diu que la reproducció que havia encarregat Fabián Fuero es trobava a la biblioteca del Palau. Per tant, la sala que representa correspon possiblement a la biblioteca, que devia estar decorada amb els mosaics i tal vegada amb altres antiguitats. Poc temps després, el museu i la biblioteca del Palau Arquebisbal van ser destruïts i saquejats a principis de l'any 1812 quan l'exèrcit francès a les ordres del general Suchet va bombardejar la ciutat de València.⁶⁰ Tota l'abundant bibliografia posterior es basa en aquestes referències bibliogràfiques. La descripció del viatger francès completa la informació de què disposen sobre aquest museu, el primer i més ampli constituït en el seu gènere al País Valencià, comparable a altres col·leccions privades que a imitació de les existents en països com Itàlia comencen a formar-se en el nostre país en el segle XVIII, com ara la de P. L. de Villacevallos a Còrdova (Beltrán i López Rodríguez, 2003).

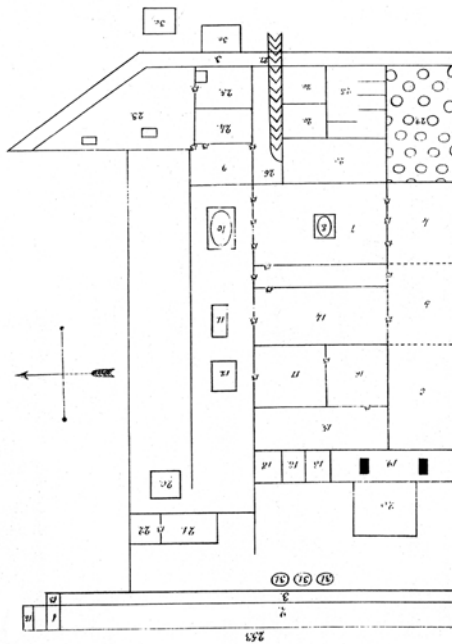

Fig. 8. Planta de la vil·la del Vilar (el Puig) segons A. Valcárcel (1852).

Fig. 9. Mosaic conservat al Museu d'Antiguitats del Palau Arquebisbal segons Laborde. © MNAC-Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona. Fotògrafs: Calveras/Mérida/Sagristà.

58 Laborde (1806-20: II, lám. XCIX; 1975: 263-265, n° 39).

59 Neira (1996: 561-562, Tav. III, 1a-b).

60 Les notícies sobre aquest museu tracten fonamentalment de la col·lecció escultòrica. Vegeu algunes referències recents en: Arasa (2004a: 16; 2011: 53-55), amb la bibliografia anterior.

3. ELS BANYS DE LA REINA (CALP): ANTONIO JOSÉ CAVANILLES PALOP (1792)

Antonio José Cavanilles Palop (1745-1804), eclesiàstic i botànic reconegut que va residir dotze anys a París com preceptor dels fills del Duc de l'Infantat, fou comissionat pel monarca Carlos IV per a estudiar les riqueses naturals de Espanya, treball que va començar pel Regne de València i no va poder continuar. Cavanilles va recórrer les terres valencianes al llarg d'una sèrie de viatges de reconeixement que tingueren lloc entre els anys 1791 i 1793, i que són ben coneguts a través dels seus diaris.⁶¹ El resultat d'aquests viatges el va plasmar en la seua coneguda obra *Observaciones* (1795-97), on també va reunir diverses notícies de caràcter arqueològic (Martí, 1997: 496-497). En la tercera excursió del seu segon viatge, el maig de 1792 es va desplaçar de Benissa a Calp (Alacant) per visitar el seu penyal i reconèixer la riquesa botànica de les dunes litorals. Allí va visitar les restes d'unes basses tallades en la roca conegudes com els Banys de la Reina.⁶² Cavanilles les descriu de manera acurada i en dóna les dimensions; així mateix, descriu els fragments marmoris que va veure en un canal existent entre les proximitats d'aquest punt i d'unes salines properes, dels quals destaca que la majoria eren de fora del regne. A uns 100 peus a ponent d'aquestes restes descobrí unes ruïnes que va atribuir a un teatre, i en direcció a Calp i quasi a la meitat de la distància que separa la penya d'aquesta vila va trobar un paviment mosaic, el descobriment del qual va comunicar "á los Señores Ivárs, Feliu y Eximeno, y acompañado de ellos y de buen número de peones volví al sitio para hacer algunas excavaciones. Fuimos tan dichosos, que en solo dos dias de trabajo logramos descubrir seis piezas contiguas, quatro de ellas con pavimento mosayco de varios dibuxos, y dos de argamasa muy unida".⁶³ En nota a peu de pàgina esmenta els noms complets d'aquests quatre veïns de Benissa, que "me acompañaron á esta expedicion, y me facilitaron los medios para hacer las excavaciones en los dias 18 y 19 de Mayo de 1792. A su zelo y actividad se debe en gran parte lo descubierto". En el seu diari anota que el dia 17 de maig, a la vesprada, tots ells, amb els obrers i les ferramentes, es van dirigir fins a una casa de camp dels Feliu per fer nit, des d'on es van traslladar en sent demà fins al lloc de la troballa per iniciar les excavacions. Una vegada finalitzades aquestes, Cavanilles va dedicar la jornada del diumenge dia 20 a ordenar les seues notes i passar a net els dibuixos.

A principis de juny va tornar a València per a descansar i "poner en orden mis dibujos, plantas y manuscritos, y en fin para dar cuenta al Excmo Conde de Aranda de lo descubierto en 18 y 19 entre Calp è Hifac como lo ejecuté con fecha 5 de junio de 1792". Poques setmanes després va comunicar els descobriments a la *Gazeta de Madrid*, on es va publicar la notícia el 26 de juny d'aquest any. Posteriorment, en el segon volum de la seua obra els va publicar amb rigor i il·lustrats amb plànols i dibuixos.⁶⁴ Un dels participants en l'excavació, J. Torres, va escriure a J. A. Mayans el 3 de juny fent referència a aquella comunicació: "El Sr. Cavanilles nos aseguró que daría cuenta al Sr. conde de Aranda a fin de ver si lograba que este ilustrado y patriótico ministro protegiera la excavación de dichas antigüedades, que tal vez podrían servir para ilustrar algún punto interesante a la historia de España" (Mestre, 1983: 172). Però la gestió no degué resultar efectiva, perquè no tenim notícia de la realització d'altres treballs en aquestes ruïnes, i poc temps després, quan l'any 1793 les va visitar Beramendi (Soler, 1994: 101-102) i ja es trobaven quasi destruïdes i espoliades.

En el llibre, Cavanilles descriu la zona on es va practicar l'excavació: "El terreno excavado forma un espacio de 70 palmos valencianos de norte á sur, y 54 de oriente á poniente, como se ve en la estampa adjunta, que es el plano de la excavacion". Hi van descobrir un total de 6 habitacions, 4 de les quals estaven decorades amb paviments mosaics bicroms (fig. 10). L'habitació n° 1 era quadrada, tenia 18 pams de costat i estava decorada amb un mosaic de tema geomètric, amb un conjunt de cassetons separats per bandes formades per quadrats i mitjos quadrats en punta. La n° 2 mesurava 32 pams de llarg per 15 d'ample i estava igualment decorada amb un mosaic que representava un enllosat en blanc amb les separacions de filets negres. Prop

61 Sobre la figura de Cavanilles i la seua més coneguda obra, vegeu els treballs de Mateu (1991 i 1995).

62 La primera referència és d'Escolano (1611: 107). Vegeu recentment: Abascal *et al.* (2007: 98-103) i Olcina (2009a).

63 Els detalls figuren en el seu diari: Mateu (1995: 26-28). Vegeu també el treball de Martí (1997: 496-497).

64 Cavanilles (1792; 1797: 226-232). Sobre aquestes excavacions, vegeu també: Pellicer (1966); Balil (1970b); Goberna (1985: 139); Martí (1997: 496-498); Mora (1998: 99) i Abascal *et al.* (2007: 85-92).

d'aquesta es trobava la nº 3, que era circular, mesurava 14 pams de diàmetre i tenia un paviment de morter. La nº 4 era de planta trapezoidal, de 19 pams de llarg per 13 d'ample en el costat major, i estava decorada amb el conegut mosaic que representa una cràtera de la qual brota una vinya, amb dos erots veremadors, un au i un ratolí, del qual faltava aproximadament una quarta part (fig. 11). Finalment, les peces nº 5 i 6 –situades a 20 pams al nord de les anteriors– formaven juntes un quadrat de 25 pams de costat; dos costats estaven ocupats per una peça en forma de L decorada amb un paviment mosaic en blanc, recorregut a poca distància de les parets per una banda negra; l'espai restant el formava una habitació quasi quadrada, amb el costat major de 17 pams, que es comunicava amb l'anterior per una porta i tenia un paviment de morter. Cavanilles conclou: “Esta fábrica indica un siglo ilustrado, un pueblo grande, rico y de buen gusto. La multitud de piezas descubiertas en tan corto tiempo, las ruinas que se observan en mas de 400 pies de diámetro, el número considerable de fragmentos de preciosos mármoles, esparcidos así entre las peñas batidas por las olas, como por los campos inmediatos, muchos de ellos con molduras, y otras obras del arte; finalmente las monedas de Neron y otros Emperadores que se hallan, todo anuncia que en los siglos floridos del Imperio Romano hubo allí casas de campo deliciosas. (...) Convendria registrar á fondo aquel recinto para descubrir lo que queda, y espero lo hagan otros amantes de la antigüedad erudita”. Amb aquest reconeixement del caràcter il·lustrat de l'època en què es va construir aquell conjunt, Cavanilles expressa la seua proximitat a la gent que ho va fer (Llobregat, 1983: 21).

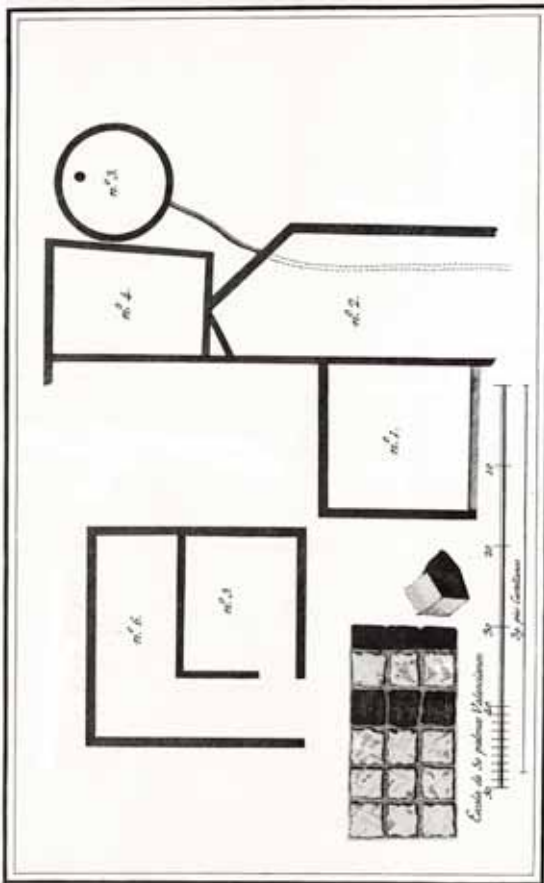

Fig. 10. Planta de les construccions descobertes en les excavacions de A. J. Cavanilles (1792) als Banys de la Reina (1792).

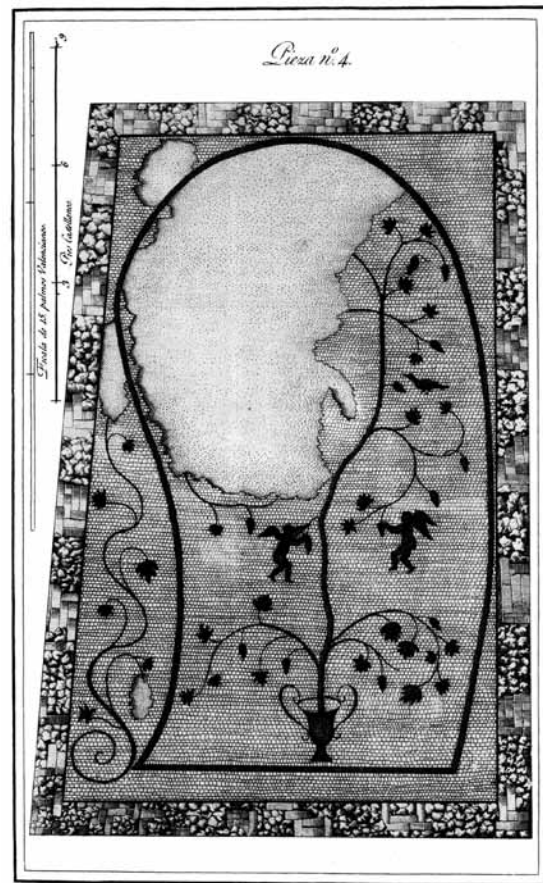

Fig. 11. Mosaic descobert en les excavacions de A. J. Cavanilles (1792) als Banys de la Reina (1792).

El conjunt descobert corresponia a la *pars urbana* d'una gran residència situada a vora mar, que amb altres formaven un *vicus* possiblement pertanyent al territori de *Dianium* (Abascal *et al.*, 2007: 199). Les basses devien ser els vivers de peixos d'una factoria de salaons d'època romana. Després d'haver-se urbanitzat parcialment, l'any 1965 es va trobar fortuïtament part d'un mosaic en aquesta zona, l'excavació del qual fou encomanada a M. Pellicer. Es tractava d'un mosaic igualment bicrom que representa el tema del cràter del qual brota una vinya, amb dos erots i un au, molt semblant al trobat per Cavanilles.⁶⁵ Segons la interpretació de Balil i revisada posteriorment per Abascal i altres, es tractava de dos mosaics semblants situats als costats de la peça circular excavada per Cavanilles (nº 3).⁶⁶ Gràcies a aquesta identificació es va poder localitzar la zona excavada per aquell, situada a l'oest del Molí del Morelló, no lluny del conjunt termal de la Muntanyeta, que actualment es troba per davall d'unes edificacions existents a la vora del passeig marítim.

4. EL TOSSAL DE MANISES (ALACANT): ANTONIO DE VALCÁRCEL PÍO DE SABOYA (1776)

A. Valcárcel Pío de Saboya (1748-1808) va néixer a Alacant al si d'una família noble i va rebre la influència de L. J. Velázquez, marquès de Valdeflores, amb qui va romandre empresonat al Castell de Santa Bàrbara d'Alacant, i de G. Mayans, amb qui va mantenir una estreta relació.⁶⁷ En 1772 va començar a interessar-se per les ruïnes arqueològiques de la zona de l'Albufereta (Alacant), segons expressa en una missiva del 12 de febrer adreçada al marquès de Valdeflores.⁶⁸ Pocs anys després va practicar al Tossal de Manises les primeres excavacions realitzades en aquest jaciment entre els dies 12 i 20 de maig de 1776, notícia que figura en un informe que l'autor va remetre a la *RAH*.⁶⁹ Posteriorment la va incloure també en la seua monografia sobre la ciutat romana de *Lucentum*, on il·lustra les principals troballes (Valcárcel, 1780: 58-60). Amb l'objectiu de provar que aquesta ciutat podia reduir-se al Tossal de Manises,⁷⁰ en aquest opuscle segueix uns plantejaments moderns i crítics, amb unes primeres pàgines d'anàlisi i interpretació de les fonts literàries, a les quals segueix l'exposició dels resultats dels treballs d'excavació, amb la descripció de les troballes més destacades: monuments, sepulcres i escultures.

Es tracta d'una notícia prou detallada en què figuren tant els resultats de les excavacions com les troballes casuals realitzades per les rodalies del jaciment, que l'autor va començar a redactar l'endemà de finalitzar els treballs.⁷¹ Després de situar les ruïnes de la ciutat i descriure la topografia de l'entorn, fa referència a les troballes monetàries i epigràfiques, que il·lustra, i passa a descriure els seus treballs i les peces trobades:

65 Els mosaics foren estudiats per Guardia (1992: 380), que els data en el segle IV, i darrerament per Abad (2002) i Abascal *et al.* (2007: 104, 114-116), que daten els recuperats per Cavanilles en les primeres dècades del segle II i els estudien amb els trobats en les darreres excavacions. Sobre les troballes dels mosaics excavats per Cavanilles i Pellicer, vegeu també: Ronda i Luján (2009).

66 La interpretació del conjunt es pot veure en Pellicer (1966: 176) i Balil (1970b: 36). La darrera revisió és d'Abascal *et al.* (2007: 93-94, fig. 93).

67 La influència del marquès de Valdeflores en l'afició de Valcárcel per les antiguitats l'han plantejada diferents autors com Sempere (1789: 116-118); Rico (1964: 55-56); Mestre (1980: 124-125); Goberna (1985: 13); Álvarez Martí-Aguilar (1996: 43) i Olcina (2008: 64-67). Altres biografies posteriors han reduït la seua importància. Vegeu de manera especial la darrera: Abascal, Die i Cebrián (2009: 32-50).

68 Arxiu de la *RAH*, CAI-9-4106-1/3. Abascal, Die i Cebrián (2009: 80-81 i 121-122, nº 1). En el document on il·lustra i explica les seues troballes de la zona de l'Albufereta, Valcárcel ja inclou una primera escultura trobada al Tossal de Manises que després apareixerà també en el seu llibre, i que per tant no degué trobar en les seues excavacions: Arxiu de la *RAH*, CAI-9-4106-1/4. Abascal, Die i Cebrián (2009: 80-81 i 126-130, nº 2). Sobre aquesta escultura, vegeu: Arasa (2004a: 329-330, fig. 14).

69 Valcárcel (1776). Cebrián (2002: 264-265, fig. 82). D'aquest informe es conserven dues còpies més: a l'AMV, Fons Serrano Morales, lligalls 7291-81, nº 18.338; i a l'Arxiu del *MNCN*, *Asiento* 285 del *Catálogo de Documentos del Real Gabinete de Historia Natural* (1752-1786): Calatayud (1987: 121, nº 285). Tots els documents esmentats d'aquest arxiu tenen la mateixa referència.

70 El municipi romà de *Lucentum* s'havia identificat amb Alacant almenys des de primeries del segle XVII per Escolano (1611: 85), qui fa referència a unes ruïnes que poden correspondre al Tossal de Manises. Pocs anys després, el degà Bendicho (1640: 61) descriu per primera vegada aquestes ruïnes. En les primeres dècades del segle XVIII, M. Martí identificava aquesta ciutat amb l'*Allon* de les fonts, i ja en 1771 J. A. Mayans (1771: 187-190) ho feia amb *Lucentum*. Vegeu també: Martí (1997: 501). La ciutat ha estat objecte d'una profunda revisió en els darrers anys: Olcina i Pérez Jiménez (1998), Pérez Jiménez i Olcina (2000) i Olcina (2009b).

71 Arxiu de la *RAH*, CAI-9-3929-2/2. Abascal, Die i Cebrián (2009: 90-91 i 178-185).

“Deseoso dadelantar los descubrimientos, *hè echo varias excavaciones*, con las que *hè logrado descubrir lo siguiente*. En la orilla del Mar à distancia de 15 Pasos, dos receptaculos, ó baños dormigon de ladrillo rojo y argamasa, ó mortero, pero tan solido, que excede al pedernal”. A continuació els representa i en dóna les dimensions: 9 x 13 peus i 14 x 5 peus (fig. 12). Després descriu altres fonaments situats “suviendo à la eminencia”. D’això pot deduir-se que va realitzar les excavacions en construccions situades a prop de la mar i al vessant del tossal. Com ha assenyalat Olcina, devia tractar-se de basses pertanyents a factories de salaons que encara són visibles a la platja. De les peces trobades destaquen algunes escultures, entre les quals hi havia “una Matrona Romana (...) Estava atravesada á la entrada de una bóveda antigua, (...)”, que mesurava uns 2 m i devia ser una estàtua icònica femenina.⁷² Valcárcel guardava les troballes escultòriques en les cases de la família, sense arribar a formar una veritable col·lecció.

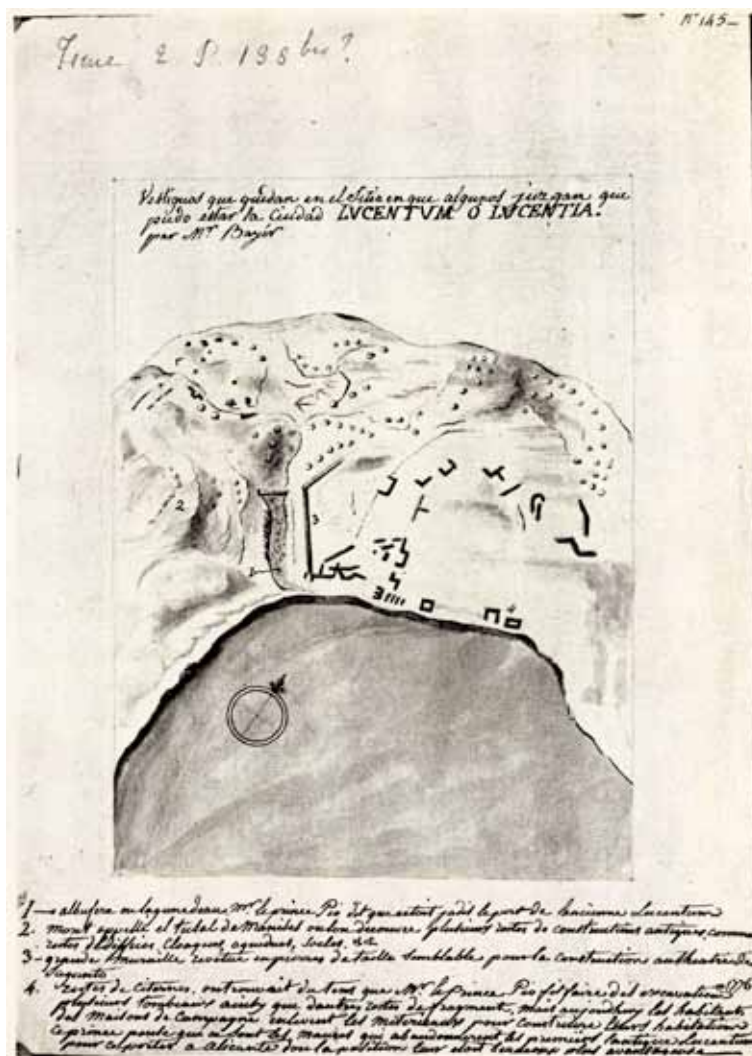

Fig. 12. Croquis de les ruïnes del Tossal de Manises (*Lucentum*), segons un manuscrit de Laborde (1975).

72 Abascal, Die i Cebrián (2009: 185, nº 11). També esmentada per Abad (1985: 366-367) i Goberna (1985: 13). Arasa (2004a: 329-330, fig. 14), amb la bibliografia anterior.

Una important font per a l'estudi del Tossal de Manises i l'Albufereta és un plànol de finals del segle XVIII, que de manera prou versemblant pot atribuir-se en origen al mateix Valcárcel (fig. 13). Fou donat a conèixer en l'edició catalana del *Voyage* de Laborde (1975: 272-273, nº 48) i s'ha estudiat i interpretat en diferents publicacions.⁷³ El document presenta un encapçalament en castellà que diu "Vestigios que quedan en el Sitio en que algunos juzgan que pudo estar la Ciudad de LVCENTUM Ó LVCENTIA"; segueix una anotació en francès que diu "par M. Bayer". Per davall hi ha un croquis a l'aiguada de la zona de l'Albufereta que assenyalava un conjunt de vestigis constructius, en part numerats, amb un text en francès als peus que explica els quatre punts senyalats. Hi destacarem només les part d'interés. El núm. 1 diu "Albufera ou lagune d'eau. Mr. le prince Pio dit que c'etoit jadis le port de l'acienne Lucentum". El núm. 2 fa referència a la localització del Tossal de Manises, però està equivocada i figura en el costat oest i no en l'est on es troba realment. Finalment, el núm. 4 i més extens, diu: "Restes de citernes. On trouvoit du tems que Mr. le prince Pio fit faire des excavations, en 1776, plusieurs tombeaux ainsy que d'autres restes de fragments, (...)". La referència és de gran interès perquè confirma que aquesta va ser una de les zones excavades per Valcárcel, on encara es conserven vestigis de les cisternes. També s'hi poden distingir algunes línies que representen murs i poden correspondre a part del recinte emmurallat de la ciutat. Hi podem afegir que en l'explicació de la planxa CXXXVI, Laborde (*Ibid.*, 106) diu en referència a l'Albufereta: "Aquesta toca per un costat a la muntanya de Sant Julià, i per l'altre a un pujol des d'on es frueix d'una vista deliciosa. És sobre aquesta elevació, avui anomenada el Tossal de Manises, que una gran quantitat de runes i d'inscripcions precioses testimonien que antigament fou aixecada la ciutat de Lucentum". Laborde no va visitar el jaciment i expressa clarament que el plànol li'l va proporcionar Pérez Bayer. Aquest sí l'havia visitat en el seu viatge des de València fins a Andalusia el 26 d'abril de 1782, i diu en la seua memòria que portava un mapeta confeccionat per Valcárcel: "(...) fui a ver el sitio donde se pretende estuvo la antigua Lucentum" (...) (el Conde) ha formado un mapita de él en que se expresa menudamente los lugares en que se encuentran ruinas y vestigios. Yo los he recorrido teniendo presente su dibujo (...)".⁷⁴

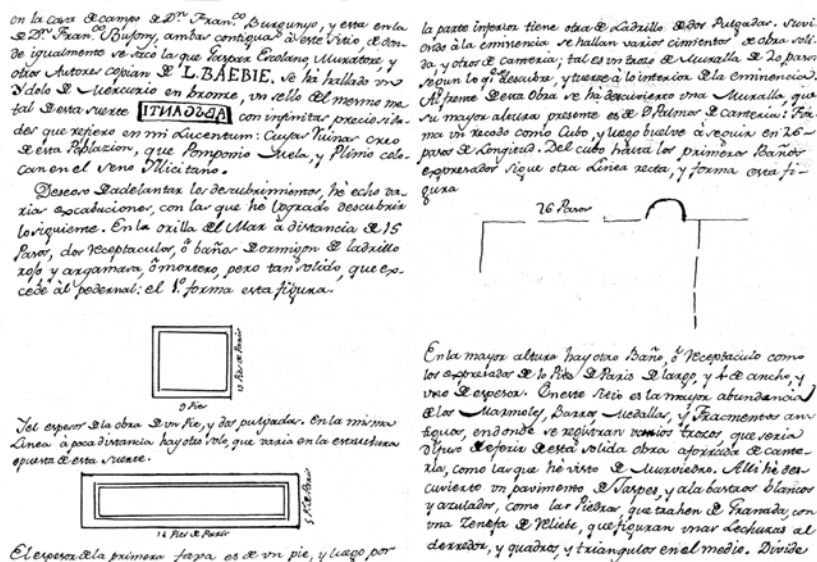

Fig. 13. Pàgina de l'informe de Valcárcel (1776) amb les plantes de les construccions trobades en les excavacions del Tossal de Manises (Alacant). Arxiu de la RAH.

73 Reynolds (1993: 49, fig. 30); Pérez Jiménez i Olcina (2000: 264-266); Olcina i Pérez Jiménez (2003: 107, fig. 29); Olcina (2008: 70, fig. 9) i Olcina i Pérez Jiménez (a Olcina, 2009b: 21).

74 Pérez Bayer (1998: 92). L'autor afegeix: "Para que se forme completa idea del sitio de que voy tratando me ha parecido poner aqui copia del mapita formado por el C. de Lumières segun el Borrador que este cavallero me favorecio; en que yo he añadido sólo los numeros de las ruinas o cimientos que yo tengo por modernos, y no de obra romana y menos griega". En les còpies del seu manuscrit existent a Madrid i València aquest mapeta no es conserva, de manera que resulta impossible acurar-lo amb el de Laborde.

5. L'ALCÚDIA D'ELX

5.1. Ascensio de Morales (1752)

Ascensio de Morales, *Oidor o Juez de Gradas de la Real Audiencia de Sevilla*, membre del Consell de S. M. i cronista de S. M., fou comissionat entre els anys 1751 i 1753 per a la investigació dels arxius de les diòcesis de Cartagena, Múrcia, Oriola, Badajoz i Plasència.⁷⁵ Morales va visitar Cartagena en 1751, quan estaven efectuant-se les obres per a la construcció del nou port en el curs de les quals es van realitzar importants treballs arqueològics. Aleshores, el 15 d'octubre va rebre l'encàrrec del ministre d'Estat J. de Carvajal perquè les documentara, cosa que va fer amb la redacció d'un informe amb dibuixos de les antiguitats descrites que signà el 17 de novembre, on inclou unes notes de caràcter metodològic sobre l'estudi de les antiguitats, especialment de les inscripcions.⁷⁶ A partir d'aquest moment, Morales va mostrar un gran interès per les antiguitats en els seus posteriors treballs de recerca, entre els quals destaca l'informe redactat en el curs de la seua Comissió a Plasència en 1753 (Mora, 2008).

Fou en aquest context, i en el marc del seu treball als arxius d'Oriola, quan va realitzar les excavacions a l'Alcúdia i va redactar un informe sobre les seues antiguitats. La documentació sobre els seus treballs es conserva a l'*AHN* i a l'arxiu municipal d'Elx.⁷⁷ Com havia fet a Cartagena, Morales va enllestir un informe de 15 fulls titulat *Lápidas, inscripciones y otros monumentos de Alicante, Elche, y sus Inmediaciones*, on fa referència a la troballa “en el Partido de La Alcudia de las ruinas de una Antiquisima Poblacion de Romanos”, amb al·lusions a “la Magnificencia que demuestran los fragmentos de Columnas, Lapidas, Cimientos, trozos de Estatuas, Monedas, y otras cosas” que s'hi havien recuperat.⁷⁸ Recull 29 peces o monuments que il·lustra, majoritàriament inscripcions, però també alguns fragments escultòrics ibèrics i romans, procedents de diversos llocs com el Molar, la Condomina, Santa Pola i principalment l'Alcúdia, avui extravïats en la seua majoria (fig. 14).⁷⁹ L'informe devia anar acompanyat d'un plànol –al qual fa referència explícita– on se situaven les troballes, que malauradament no s'ha conservat; amb el nº 24 hi ha un croquis dels Banys de la Reina de Calp (Alacant).

Una altra referència a les excavacions de Morales apareix en una Acta Capitular de l'ajuntament d'Elx de 18 de novembre de 1752. Els treballs els va pagar la corporació municipal, presidida per l'alcalde F. Soler de Cornellá, germà de L. Soler de Cornellá, que participarà en les excavacions que es faran al jaciment en 1775: “(...) el presente Cabildo se había juntado para ver y examinar el memorial de quenta y gasto causado en la venida de Don Ascensio de Morales oydor de la Real Audiencia de Sevilla acomisionado por su magestad para la averiguación de las antigüedades de las Poblaciones de España, de cuya orden *se hisieron varias excavaciones en el sitio de La Alcudia* de este Término, mediante las cuales se descubrieron diferentes edificios antiguos de romanos y se extrajeron muchos trosos de columnas, vna cabeza de Marmol, y otros de estatuas, y muchas monedas, cuyos trosos de columnas, mandó dicho Don Ascensio se pusieran juntamente con las de estatuas en el Lienso de la Pared de estas casas capitulares, todo lo qual se havia cumplido según el orden y serie de dicho memorial, cuya propuesta oyda por los demas señores y examinada la quenta que comprende. Apruevan el Libramiento sobre dicha rason despachado contra el Mayordomo de Propios, y Arbitrios de esta Ylustre Villa Joseph Llofriu, en cuantía de ochentay dos libras dies sueldos y siete Dineros, dos partes que la corresponden pagar por dicho motivo de las Ciento veinte y tres Libras quince sueldos y dies Dineros total

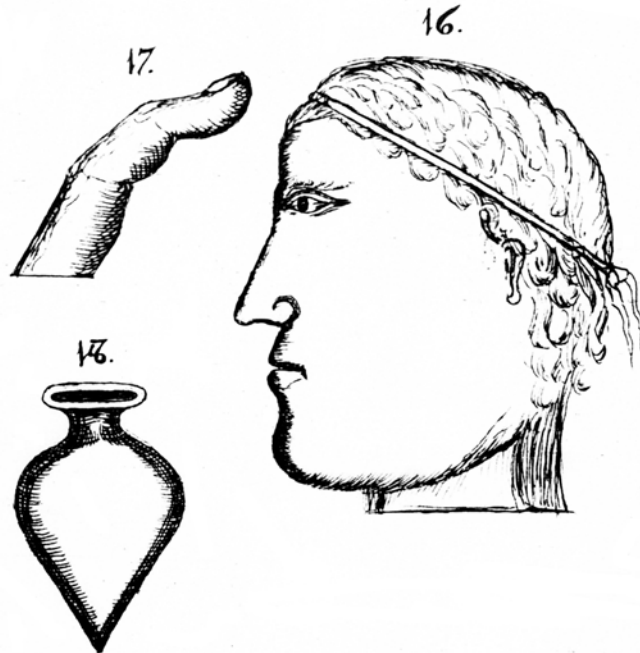
75 Morales ja havia estat comissionat per Felipe V en 1743 per investigar en els arxius de Lleó, Castella, Astúries i Galícia: Mora (1998: 43).

76 Béthencourt (1963) i Papí (2008: 28).

77 Morales (1752). AHME, sign. A83, *Cabildos* de 1752, Capítol del 18 de novembre de 1752. Sobre aquestes excavacions: Baldaquí (1993: 35) i Papí (2008: 69-71).

78 La història de les investigacions arqueològiques a l'Alcúdia ha estat recopilada per Ramos Folques (1953: 325-328); Ramos Fernández (1975: 41-46), que recull totes les troballes conegudes (*Ibid.*: 192-196); Ramos Fernández i Ramos Molina (2004); i darrerament per Papí (2008: 65-82) de forma exhaustiva. Aquestes excavacions també són esmentades per Negueruela (1993: 250 i 252); Martí (1997: 498, 501-502); Mora (1998: 43); Arasa (2004a: 323-325) i Lorenzo (2006: 48-49).

79 Sobre les troballes escultòriques d'aquestes excavacions, vegeu: Arasa (2004a: 324-325, fig. 12).

16. Esta Cabeza, que es de Abaturo, y, al parecer, de Estacia de alguna Diana de Ouxpo entera regular, se ha encontrado en las Escabaciones, que hoy se han hecho en el espresado Parage sola Alcudia con algunas Monedas, y se ha mandado colocar en sitio publico, especificando el dia, que se halló.
17. Es figura de un dedo pequeño de bronce del peso de 10. Onzas, que fue hallado en el proprio lugar, y se dice, que se encontró un pie, al parecer, de la misma Estacia, segun la magnitud; que ni uno, ni otro se ve hoy.
18. Es fig. de una Vana de vidrio donada p. adentus, hallada en el proprio sitio.

Fig. 14. Pàgina de l'informe de Morales (1752) amb els dibuixos de peces trobades en les excavacions de l'Alcúdia (Elx). AHN.

importe de dichos gastos con fecha de dies y seis de los corrientes, por ser cargo de la Universidad de San Juan Arraval de esta Villa las quarenta y Vna Libra sinco Sueldos y tres Dineros cumplimiento a dicho total y mandaron se inserte la Zertificación dada por el referido Don Ascensio original en el presente cavildo para los efectos que convegan (...). D'aquesta manera coneixem l'import exacte de les excavacions: 123 lliures, 15 sous i 10 diners. Ignorem, però, el nombre d'obers contractats i la duració dels treballs, de manera que no és possible fer més precisions sobre aquesta qüestió.

Amb l'acta figura un certificat del propi Morales, signat el 15 de juny a Alacant, on diu que "á costa de muchas, repetidas, y costosas excabaciones, que hicieron en todo su termino lograron descubrir en el Partido de la Alcudia las ruinas de una Antiquisima Poblacion de Romanos, que, segun la Magnitud que demuestran los fragmentos de Columnas, Lapidas, Cimientos, Trozos de estatuas, Monedas, y otras cosas que se han sacado, (...) se tiene en quasi pleno conocimiento de haver sido el esspresado Parage el sitio que ocupó la Ilice Antigua, é Inmune Colonia Romana con lo qual se há conseguido la grande utilidad publica de quedar quasi decidida la duda, y reñida disputa, que hay entre los Historiadores sobre su situación (...)" La referència a

les excavacions apareix també en les explicacions que figuren als peus dels dibuixos de dos dels fragments escultòrics que s'hi van recuperar: "16. Esta Cabeza, que es de Alabastro, y al parecer de estatua de alguna Diosa de cuerpo entero regular, se há encontrado en las excavaciones, que hoy se hán hecho en el expresado Parage de la Alcudia (...). 22. y 23) Figuras de dos pedazos de estatua de piedra Marmol, hallados en las nuevas excavaciones hechas en el citado Partido de la Alcudia (...)"⁸⁰

5.2. José Caamaño, Diego de Cuesta, Enrique García de la Huerta i Leonardo Soler de Cornellá (1775)

Anys després, el 5 de desembre de 1775 es van realitzar noves excavacions a l'Alcúdia dirigides i finançades pel sergent major J. Caamaño, el capità D. de Cuesta i el subtenent E. García de la Huerta, militars del Regiment d'Infanteria de Mallorca, i el rector de l'església de Sant Joan d'Elx L. Soler de Cornellá (Papí, 2008: 72-76). Entre els promotors, destaquen D. de Cuesta, que era acadèmic de la *RAH*,⁸¹ i L. Soler de Cornellá, canonge de la catedral d'Oriola, membre d'una família noble de la ciutat i persona de formació humanista que mostrava un especial interès per la cultura clàssica i mantenia amistat i correspondència amb J. A. Mayans.⁸² Les excavacions van ser realitzades per 14 treballadors i es van estendre almenys fins al 23 de març de 1776, quan es va trobar el conegut conjunt de joies i monedes, per tant, durant prop de quatre mesos, tot i que no sabem si de manera continuada. La primera notícia apareix en una carta del 8 de desembre que el subtenent F. de la Torre Pellicer escriu al seu germà, on li explica que els promotors "han pensado seguir por un mes esta obra con doce trabajadores" i li descriu breument els descobriments que estaven fent-se: "una especie de baño con sus grandes gradas, o Panteon, pues se han hallado varios Cuerpos, (... un) edificio como de casa, ó Iglesia, pues hai su especie de torre entre cuias ruinas se han hallado pedazos de jaspe, i marmol, vidrios petrificados, (...) metales (...) dos Monedas (...)".⁸³

La descripció inicial de les troballes figura en un informe adreçat a P. Rodríguez Campomanes, aleshores director de la *RAH*, que signa l'acadèmic D. Cuesta a Elx el 30 de desembre, on al·ludeix a l'opinió d'alguns antiquaris que pensaven que les ruïnes visibles a l'Alcúdia corresponien a l'antiga colònia romana d'*Ilici*, així com a les peces conservades a l'ajuntament –per disposició de A. de Morales– i a l'abundància de troballes monetàries, sobretot de les pertanyents a la seca local, de les quals en tenien una bona mostra en les seues col·leccions particulars el propi Cuesta, De la Huerta i Soler. Les notícies, la tradició, els vestigis conservats i les nombroses troballes "excitaron nuestra curiosidad para dedicarnos á la investigacion de esta verdad, (...) deseosos de algun descubrimiento, que pudiese tal vez ilustrar la Historia, e interesar el Real animo en su continuacion".⁸⁴

A continuació descriu les primeres troballes: "Un edificio, cuja longitud és de 63 Pies de Rey, su latitud 36 pies, conteniendo todo él seis divisiones, ó estancias, una de las cuales és el Algive, ó deposito de agua cuias paredes tienen 8 pies, y tres pulgadas de altura; otra de las divisiones del edificio, consiste en un quadrado de favrica, y el pavimento de argamazón, cuja longitud és de 14 pies, y 3 pulgadas, en cuio centro había 4 columnas de piedra del diametro de poco más de un Pie, (...). Al vaciar la tierra de este quadrado se hán encontrado 6 pedazos de una estatua de Cobre de tamaño de un hombre mas que regular, como lo demuestran

80 Aquests fragments escultòrics apareixen il·lustrats per Valcárcel (1803) en un informe remès a la *RAH* el 31 de març d'aquest any (Cebrián, 2002: 267, fig. 83; Abascal, Die i Cebrián, 2009: 209 i 215) i encara els va poder veure anys després Ibarra (1879: 162, lám. IX), qui també els reproduceix. Amb ocasió de la restauració de l'edifici de l'ajuntament l'any 1975 es van extraure de la paret i van desaparèixer (Ramos, 1975: 33, 47, 194, lám. CV, fig. 1-2). Vegeu darrerament: Arasa (2004a: 324-326, fig. 13).

81 Segons figura en la carta dels promotors de les excavacions a la *RAH*, datada a Elx el 16 de febrer de 1776. Arxiu de la *RAH*, CAI-A-9-3929-1/5.

82 Sobre aquest eclesiàstic, vegeu: Baldaquí (1993: 26-60).

83 Còpia d'una carta de F. de la Torre y Pellicer al seu germà, datada a Elx el 8 de desembre de 1775. Arxiu de la *RAH*, CAI-A-9-3929-1/2. Les referències a aquesta documentació que es conserva a la *RAH* apareixen en Mora (1998: 98); Cebrián (2002: 263-265); Papí (2008: 72-76), amb la narració detallada de tots els fets; i Abascal, Die i Cebrián (2009: 84-91).

84 Cuesta (1775). Vegeu: Cebrián (2002: 263); Papí (2008: 72) i Abascal, Die i Cebrián (2009: 84). També es conserva una còpia a l'*Archivo de la Biblioteca Universitaria de Oviedo*, Ms 395, ff. 47-48, amb una primera referència de Baldaquí (1993: 37, n. 174), que presenta poques diferències amb el conservat a la *RAH*.

las partes naturales de él, que existen integras en uno de los pedazos, (...). Otro edificio, con un Baño de longitud de 17 pies y medio, la latitud de 14 pies, su altura 8 pies y medio. (...). Otro Edificio, cuya latitud es de 60 pies, con cinco pequeñas divisiones, entre las cuales hay una quadra, que tiene de largo 22 pies y medio, y de ancho 13 pies y medio, con la particularidad de conservarse el uno de sus frentes pintado al fresco de pintura fina, hasta la altura de 3 pies y medio; (...) La mitad de una caveza de mármol blanco, habiendo sido su corte vertical, de modo que se conserva perfectamente todo el perfil, que demuestra ser de una Estatua esculpida con todo el Arte. (...) Una perez siguiendo la dirección del Edificio 3º cuya longitud es de 58 pies, y se ignora su altura por no haberse aun descubierto; (...) el Plano donde se encuentran dichos vestigios es de la extensión de una Ciudad considerable, y los que acaban de mencionarse están bastante distantes entre sí (...) finalmente aquí existen los vestigios de un Amphiteatro á la altura por partes de tres pies, y por otras algo menos, su figura elíptica, cuyo diámetro, ó Exe maior es de 88 pies, y el menor de 57, su plano está en el día plantado de olivos por lo que no hemos entrado en su excavación. Todas estas razones me han parecido bastantes á creer fuese este sitio el tan celebrado en la antigüedad”.⁸⁵

Poc temps després, el 16 de febrer de 1776 els quatre promotors de l'excavació s'adrecen de nou a la RAH per explicar que “Los fines que nos propusimos se dirigían a la investigación de una verdad que ilustrase tal vez la Historia; á el hallazgo de algun monumento apreciable por su Antigüedad, y utilidad para las Artes; y en una palabra inclinar el real Animo a una excavacion que pudiera hacer algun honor á la Patria y excitar el gusto de las Antigüedades a los que careciesen de él”. En aquest escrit també expressen la seua estranyesa per no haver rebut resposta al seu primer informe, i mostren la seua preocupació per si aquest silenci estava motivat per un escrit redactat per Valcárcel en què criticava les seues troballes i negava la identificació de l'Alcúdia amb *Ilici*.⁸⁶ El 8 de març reben resposta de la RAH donant-los les gràcies per la seua atenció, “elogiando su aplicación y celo, y estimulandolos á que continuen”, i afegint que “Por ahora la Academia se abstiene, como se ha abstenido siempre de interponer su juicio en estas materias hasta hallarse con toda la instrucción devida y pruebas solidas con que afianzar su dictamen”.⁸⁷ Després de la primera missiva a la RAH, aquesta havia encomanat a Valcárcel la redacció d'un informe sobre les troballes,⁸⁸ que aquest va remetre el 23 de gener de 1776. Es tracta d'un opuscle del qual es conserven dues còpies a la RAH, on conclou que “Ilici no pudo estar en La Alcudia ni menos en Elche y los vestigios que se hallan en estos parajes son muy débiles fundamentos para formar concepto (...) Yo me persuado que la Ilici estuvo a la orilla del mar, media legua del río Segura, a la falda del Molar”.⁸⁹

85 Les ruïnes descobertes en aquestes excavacions eren de gran entitat i van perdurar llarg temps, ja que encara les van poder reconèixer J. A. de los Ríos, S. Olozaga i J. Fernández-Guerra quan les van visitar l'any 1864, que les van identificar amb uns banyes: Rico (1964: 65).

86 Carta de J. Caamaño, L. Soler, D. de Cuesta i E. García de la Huerta a la RAH, datada a Elx el 16 de febrer de 1776. Arxiu de la RAH, CAI-A-9-3929-1/5. Citada per Cebrián (2002: 263); Papi (2008: 73) i Abascal, Die i Cebrián (2009: 87). També es conserva una còpia a l'*Archivo de la Biblioteca Universitaria de Oviedo*, Ms 395, f. 44r, amb una primera referència de Baldaquí (1993: 37, n. 174). Els promotors de l'excavació havien aconseguit una còpia autògrafa de l'escrit de Valcárcel.

87 Carta de J. M. de Flórez, secretari de la RAH, a J. Caamaño, L. Soler, D. de Cuesta i E. García de la Huerta, datada a Madrid el 8 de març de 1776. Arxiu de la RAH, CAI-A-9-3929-1/6. Citada per Abascal, Die i Cebrián (2009: 87). També es conserva una còpia a l'*Archivo de la Biblioteca Universitaria de Oviedo*, Ms 395, f. 50r, amb una primera referència de Baldaquí (1993: 38, n. 175). Cal entendre la prudència de la seua missiva pel fet que Valcárcel era membre de la RAH i Cuesta n'era corresponsal.

88 Valcárcel acabava d'ingressar en la RAH a petició pròpia en gener de 1775 i havia demanat l'encàrrec d'investigar les antiguitats valencianes: Mestre (2000²: 251; 1980: 128) i Abascal, Die i Cebrián (2009: 81-83 i 135-146, nº 4-6). No es conserva còpia de l'encàrrec d'Elx, però el mateix Valcárcel en fa referència 28 anys després en rebre un nou encàrrec de la RAH per a informar sobre les troballes d'escultures a la partida de Viscarra (Elx); en l'ofici en què comunica que prepararà l'informe, signat a Alacant el 18 de febrer de 1803, recorda: “Tengo presente se me encargó por la Academia igual comisión algunos años hace, cuando varios aficionados de Elche pretendieron en unos campos llamados de La Alcudia lo mismo que hoy solicita D.ª Baltasara Martín Cortés y que, en obsequio de la misma Real Academia, pasé a examinar aquellos ponderados monumentos que, sin conocimiento práctico de su naturaleza, se publicaron vergonzosamente en *La Gaceta*, pues su misma relación daba a conocer la ignorancia y falta de instrucción de los sujetos que las comunicaron y de cuyos resultados informé prolijamente”. Arxiu de la RAH, CAI-A-9-3929-6/8. Cebrián (2002: 267; 2003: 29) i Abascal, Die i Cebrián (2009: 85-90 i 195-198, nº 19), on s'assenyala encertadament que aquest informe no és més que una versió actualitzada del de 1776 (Valcárcel, 1803).

89 *Observaciones sobre la situación de la antigua Ilice y de los vestigios que se hallan en La Alcudia vecina a la villa de Elche en el Reino de Valencia*. Es tracta de RAH-9-4214-8, original de l'autor, i RAH-9-5996-15, còpia posterior signada per ell. Abascal, Die i Cebrián (2009: 85-87 i 148-154, nº 8). Segons Rico (1964: 63), Valcárcel va exposar la seua opinió sobre les excavacions realitzades

Avançades les excavacions, alguns membres del grup van prendre iniciatives particulars per donar-ne a conèixer els resultats i defensar-se dels atacs de Valcárcel. Així, el 4 de març, J. Caamaño comunicava les troballes de l'Alcúdia al marquès de Grimaldi, aleshores primer secretari d'Estat, així com les que ell mateix havia fet en una altra excavació realitzada a Santa Pola el 19 de febrer, on havia trobat una inscripció.⁹⁰ Aquest li responia que: “He mandado se inserte en el Mercurio un extracto de aquella Relación para noticia de los curiosos Españoles y Estrangeros”.⁹¹ La notícia va aparèixer en la *Gazeta de Madrid* del 26 de març, amb data de redacció del 12 del mateix i un contingut similar al de l'escrit remès a la *RAH*.⁹² Al seu torn, L. Cornellà havia informat de les troballes al seu amic J. A. Mayans en una carta del 23 de març que acompanyava de l'escrit de Valcárcel i d'un altre redactat per ell mateix on refutava l'opinió d'aquest.⁹³ Mayans li va contestar aviat amb un escrit de compliment i recomanant-li que dibuixara les pintures trobades: “(...) se deve precaver (como en Herculano) el dibujarlos quantos antes, porque aquella viveza que se ha conservado con la humedad de la tierra, se desaparece faltando esta”.⁹⁴ La notícia de la *Gazeta* i l'escrit de L. Soler van provocar una furibunda reacció en Valcárcel, que va escriure una carta a J. A. Mayans amb data de 30 de maig en què li contava que havia vist les ruïnes i les considerava modernes.⁹⁵ Aquest li va contestar el 7 de juny en termes conciliadors.⁹⁶

El mateix dia 23 de març es va efectuar una important troballa en el curs de les excavacions: un conjunt de joies i monedes aparegudes “en el edificio grande de las columnas”, que fou comunicada el mateix dia a la *RAH*⁹⁷ i el 25 de març al marquès de Grimaldi en una carta on s'oferien les joies al rei: “(...) En la excavación de La Alcudia hemos encontrado diferentes anillos de oro, varias Cornelinas y Camapheos, Collares y Pendientes de oro, con algunas Perlas y Esmeraldas, entre cuias alaxas, que todas verá V. E. mui en breve, hai algunas, que ademas del precio de la Antigüedad se les añade el de la singularidad y primor del Arte que brilla en ellas”.⁹⁸ El mateix dia comuniquen la troballa a la *RAH* i notifiquen que envien

en 1775-76 a l'Alcúdia en una obra manuscrita de 1778 que portava aquest mateix títol i conservava el Marquès del Bosch d'Arés, que no va poder localitzar. Possiblement es tractava d'una còpia del mateix document conservat a la *RAH*. Aquest informe l'esmenta Sempere (1789: 126). En aquesta línia se situa l'esmentat informe de 1803.

- 90 Un breu informe sobre la inscripció trobada en aquesta excavació es conserva a l'Arxiu del *MNCN*, *Asiento* 285, amb data de 1776, però sense signatura. La notícia apareix també en la nota de la *Gazeta de Madrid* del 26 de març (Anònim, 1776): “(...) el mismo comunicante manifiesta que en otra excavación, cerca de la fortaleza de Santa Pola, encontraron una inscripción sobre el círculo paralelo a la base de una columna de mármol sin bruñir, que ofrecía indicios de haber estado escrita toda ella, pero en tal mal estado de conservación que no fue posible sacar copia perfecta”. Es tracta de l'epígraf *IRPV* VI 51.
- 91 Carta del marquès de Grimaldi a J. Caamaño, signada a El Pardo el 9 de març de 1776. *Archivo de la Biblioteca Universitaria de Oviedo*, Ms 395, f. 50v, citada inicialment per Baldaquí (1993: 38, n. 176). I afegeix: “Es mui loable el zelo con que V. S. y los demas sugetos que me insinua han tomado à su cargo el descubrimiento y averiguacion de aquellos Monumentos, y merecen sus tareas el aprecio y reconocimiento de los Literatos”.
- 92 Anònim: “Elche 12 de Marzo de 1776”, *Gazeta de Madrid*, del Martes 26 de Marzo de 1776, n° 13, Madrid, pp. 111-114.
- 93 Carta de L. Soler a J. A. Mayans, signada a Elx el 23 de febrer de 1776. AMV, Fons Serrano Morales, lligalls 7283-71, n° 16443. Esmentada inicialment per Baldaquí (1993: 38, n. 178). Soler posa en antecedents a Mayans sobre les excavacions i es justifica pel caràcter apressat del seu escrit de resposta al de Valcárcel que havia enviat a la *RAH*, que va redactar en només dos dies. Acompanyen a aquesta carta l'escrit de Valcárcel (*Ibid.*, n° 16444) i la *Respuesta* de Soler (*Ibid.*, sense n°), amb arguments de caràcter filològic i epigràfic.
- 94 Carta de J. A. Mayans a L. Soler, datada a València el dia 1 de març de 1776. AMV, Fons Serrano Morales, lligall 7276-58, n° 13271. Esmentada inicialment per Baldaquí (1993: 38, n. 179).
- 95 *Carta al Señor D. Juan Antonio Mayans y Siscar, Canónigo de la Santa Iglesia Metropolitana de Valencia, dándole noticia de los descubrimientos hechos en la Alcudia, inmediata a la villa de Elche, con notas a la relación, que se publicó en la Gazeta de Madrid 1776*, AMV, Fons Serrano Morales, Lligall 6808-2, n° 300, peça 1. Aquesta carta l'esmenten els biògrafs de Valcárcel: Sempere (1789: 126-127) i Rico (1964: 63-64). Esmentada també per Baldaquí (1993: 39, n. 180). Hi destaquen algunes frases que mostren la seua indignació: “Los de Elche provocaron sin razon mi pluma en una respuesta ridicula con que impugnaron mis primeras observaciones sobre sus descubrimientos que prevenia a la Academia de la Historia (...) Alborotaron el mundo con la relación falsa inserta en la Gazeta, que con rubor hemos visto trasladada en la de Olanda, (...) quien ose llamar Circo á esta Obra ó es un ignorante, ó gradua de tal al que lo dize (...)”.
- 96 Carta de J. A. Mayans a A. Valcárcel, datada a València el 7 de juny de 1776. AMV, Fons Serrano Morales, lligalls 7.276-57, n° 12.860. Esmentada també per Baldaquí (1993: 39, n. 181). Sobre la comprensió dels germans Mayans davant l'actitud adoptada per Valcárcel en relació amb les excavacions de l'Alcúdia, vegeu: Mestre (1980: 132).
- 97 *RAH*, CAI-A-9-3929-1/8. Citada també per Cebrián (2002: 264) i Abascal, Dies i Cebrián (2009: 87).
- 98 Carta de J. Caamaño al marquès de Grimaldi, signada a Elx el 25 de març de 1776. Part de la documentació relacionada amb aquesta troballa es troba dipositada a l'Arxiu del *MNCN*, *Asiento* 285. Sobre aquesta documentació, vegeu també: Negueruela (1993: 252).

les joies al ministre Grimaldi.⁹⁹ Aquestes arriben al *Real Gabinete de Historia Natural* amb un inventari confeccionat per Caamaño (fig. 15), al qual afegeix unes notes P. Dávila, director del mateix, quan el dia 1 d'abril li les entrega D. Yriarte de part del marquès de Grimaldi.¹⁰⁰ El 5 d'abril Yriarte li comunica a Dávila que el rei volia veure "las curiosidades de Elche", de manera que aquest li les envia el 6 amb una carta on li explicava que "un descubrimiento de esta naturaleza merece la atencion de nuestro Glorioso soberano pues tal vez se encontraran en estas excavaciones cosas que si no igualasen las de Erculano haran más inmortal el Reynado de S. M."¹⁰¹ En l'inventari de Caamaño figura en darrer lloc un lot de 250 "Medallas de diferentes emperadores", apartat al qual Dávila va afegir una nota dient que "Las medallas no me han entregado ninguna". Aquestes li van ser enviades posteriorment, el 8 de maig, segons una carta de Yriarte.¹⁰²

*Lista de las Alajas encontradas en la Excavacion
de la Alcudia, el dia 23 de Mayo de 1776.*

*Tres Pendientes de Oro con Perlas, y parece de otros dos,
con Rubies.
Un Cenguito de Oro con una Piedra Verde que parece
Esmeralda.
Otra Piedra Verde con cedro de Perlas pequeñas.
Diferentes Perlas Entero de Oro, y Entero.
Dos Camarfeos Uno guarnecido de Oro.
Dos Collares de Perlas, y uno con Esmeraldas engastado
en Oro.
Quatro Cornelinas.
Un Amatista, y tres Piedras diferentes.
Una Cadena de Oro
Siete Anillos, cinco de Oro, y dos de Plata, uno de ellos Tota.
Un Collar de Piedras engastado en Oro.
Doce Cucharaas de Plata, tres de ellas Totas.
Dos Cienas y cincuenta medallas de diferentes Emperado-
res, y todas las que se han limpiando son de Plata, y bien
conservadas.*

Fig. 15. Inventari de les joies trobades en les excavacions de l'Alcúdia de 1776. Arxiu de la RAH.

99 Carta de J. Caamaño a la RAH, datada a Elx el 25 de març de 1776. Arxiu de la RAH, CAI-A-9-3929-1/7.

100 Es tracta del mateix inventari que s'envia a la RAH: Arxiu de la RAH, CAI-A-9-3929-1/8. El *Real Gabinete de Historia Natural* es va transformar l'any 1845 en *Museo de Ciencias Naturales*. Amb la fundació del MAN en 1867, els materials arqueològics que aquell tenia en els seus fons passaren a aquest.

101 Cartes de D. Yriarte a P. Dávila del 5 d'abril de 1776 i de P. Dávila al Rei, a través de D. Yriarte, amb data de 6 d'abril de 1776. Arxiu del MNCN, Asiento 285.

102 Carta de D. Yriarte, datada a Aranjuez el 8 de maig de 1776. Arxiu del MNCN, Asiento 285.

Mentrestant, el marquès de Grimaldi li havia enviat la troballa a F. Pérez Bayer, preceptor dels Infants reials, qui va redactar dos breus informes sobre les joies i monedes on les estudiava i datava que va enviar a aquell els dies 6 i 7 d'abril.¹⁰³ De les primeres diu que tot “(á excepcion de la cornerina grande y otra piedrecilla de figura oval, que están en el número 6) es en mi juicio antiguo Romano, y lo más de ello de el buen tiempo de el Imperio, y acaso de la Republica; y puede haver algo Griego ó Fenicio”.¹⁰⁴ Quant a les monedes, afegeix que “a la verdad son de poca consideracion. Una hai sola de el Imperio alto, que es de Nerva Trajano, y mui vulgar. Las demás son de el Imperio baxo de los Emperadores (...) Y otras tan mal conservadas y cubiertas que apenas pueden leerse; pero se reconoce en todas la misma fabrica è igual tamaño”. Finalment, a pesar de la importància reconeguda de les troballes, les excavacions no reberen ajuda de la corona i degueren finalitzar al poc temps de la troballa de les joies. Pérez Bayer va visitar en 1777 les excavacions de l'Alcúdia, però va considerar que el que s'havia trobat no permetia decidir la reducció de la colònia *Ilici* en aquest jaciment.¹⁰⁵

L'obstinada negativa de Valcárcel a admetre la reducció d'*Ilici* a l'Alcúdia resulta difícil de comprendre, si no és considerant raons estrictament personals. La identificació d'*Ilici* amb Elx a partir de les fonts literàries i els itineraris havia estat proposada anteriorment per diversos autors i l'havia confirmada el mateix J. A. Mayans (1771) en la seua recent monografia. La localització al jaciment de l'Alcúdia, conegut igualment des de feia temps, ja l'havia plantejat Escolano (1611: 55-59) i començava a trobar suport en el registre arqueològic amb les excavacions de Morales (1752) i sobretot en les de 1775-76. Però Valcárcel es va tancar en banda i no va canviar d'opinió fins a la seua mort, i així ho va expressar tant en l'esmentat informe de 1803 com en la memòria sobre les antiguitats valencianes que va remetre a aquesta institució en 1805.¹⁰⁶ Valcárcel era partidari d'una localització costanera, derivada d'una interpretació literal de les fonts, segons li havia exposat al marquès de Valdeflores en l'esmentada carta del 12 de febrer de 1772, i creia que es trobava al jaciment ibèric del Molar (San Fulgencio), on es coneixia la troballa d'escultures ibèriques. La resolució definitiva d'aquesta polèmica arribarà més endavant amb la publicació de l'obra d'Ibarra (1879).

CONSIDERACIONS FINALS

Les primeres excavacions de què tenim notícia al País Valencià se centren exclusivament en el món romà i responen a la iniciativa particular d'estudiosos que amb elles pretenen eixamplar els seus coneixements sobre algun monument, com és el cas de Martí i Miñana l'any 1702 amb el teatre romà de Sagunt. Aquestes modestes actuacions consisteixen a desenrutar el monument amb la finalitat de descobrir-ne alguna part oculta i poder estudiar-lo millor. És més endavant, cap a la meitat de segle, quan els comissionats per la corona comencen a realitzar excavacions en algunes ciutats, almenys en un cas després d'haver-se fet interessants troballes en el curs d'una obra pública com era el camí reial. A la iniciativa reial responen les excavacions de Muñoz l'any 1745 a Sagunt, i de Morales a l'Alcúdia d'Elx l'any 1752. També en el marc del seu viatge pel Regne de València entre els anys 1791 i 1793, comissionat pel rei Carles IV, Cavanilles va fer excavacions als Banys de la Reina (Calp) en 1792. Un cas semblant és el de Palos l'any 1785, que en raó del seu càrrec com a Conservador de les Antiguitats de Sagunt va desenrutar una part del teatre d'aquesta ciutat. Les excavacions per iniciativa privada continuaran, però, al llarg de tot el segle, com és el cas de les realitzades per Caamaño, Cuesta, García de la Huerta i Soler a la mateixa Alcúdia d'Elx entre els anys 1775 i 1776 i de Valcárcel al Tossal de Manises en 1776. Aquest és també el cas del viatger irlandès Conyngham al Castell de Sagunt l'any 1784. Un cas singular és el de les excavacions realitzades per iniciativa d'importants personatges de la jerarquia eclesiàstica, concretament les dels arquebisbes Mayoral entre 1768 i 1769 i Fabián Fuero en 1777 a la vil·la romana del Vilar (el Puig), i Despuig a Sagunt l'any 1795. Amb l'excepció de les realitzades a principis de segle al teatre

103 Cartes de F. Pérez Bayer al marquès de Grimaldi, datades a Madrid el 6 i 7 d'abril de 1776. Arxiu del *MNCN*, *Asiento* 285.

104 Sobre aquest tresoret es pot veure: Ibarra (1879: 145 i 206-208) i Ramos (1953: 341). Les joies han estat estudiades per Castellano (1996); sobre les culleretes es pot veure el treball d'Elorza (1988). També: Papí (2004: 258; 2008: 75) i Abascal, Dies i Cebrián (2009: 87).

105 Mestre (a Pérez Bayer, 1998: 26-27). No va tornar a visitar l'Alcúdia en el curs del seu viatge a Andalusia de 1782.

106 Valcárcel (1803; 1852: 35). Sobre aquesta polèmica, vegeu: Baldaquí (1993: 40-41).

de Sagunt, la resta sembla que foren prou extenses. Encara que diverses d'aquestes excavacions persegueixen la troballa d'objectes arqueològics d'importància, les realitzades per Mayoral i Fabián Fuero són les úniques en què l'objectiu és la recuperació d'obres d'art amb què enriquir el que fou el primer Museu d'Antiguitats al País Valencià obert al públic, el del Palau Arquebisbal de València.

Quant als llocs on es fan aquestes excavacions, es realitzen a les comarques centrals i meridionals del país, on es concentren les més importants ciutats romanes. Així, Sagunt i l'Alcúdia (*Ilici*) són les que reuneixen un major nombre d'actuacions, seguides de la vil·la del Vilar (el Puig), el Tossal de Manises (*Lucentum*) i els Banys de la Reina (Calp). Sagunt és el lloc que reuneix més iniciatives i també les més primerenques, un total de sis excavacions centrades sobretot al teatre i al Castell: Martí i Miñana (1702), Muñoz (1745), Conyngham (1784), Palos (1793) i Despuig (1795). L'Alcúdia (*Ilici*) fou objecte de dues actuacions: les de Morales (1752) i Caamaño, Cuesta, García de la Huerta i Soler (1775-76). Aquest fou també el nombre d'actuacions sobre la vil·la del Vilar (el Puig): les de Mayoral (1768-69) i Fabián Fuero (1777). Finalment, resten el Tossal de Manises (*Lucentum*) (1776) i els Banys de la Reina (1792), on només se'n va efectuar una. La duració dels treballs no és coneguda més que en alguns casos, però en general degué ser breu, ja que en bona part dels casos es finançaven amb recursos privats. Les de Martí i Miñana degueren ser curtes, encara que no en tenim constància. Cavanilles especifica que les va realitzar en dos dies: 18 i 19 de maig de 1792. Les de Muñoz es van fer en tres dies: de l'11 al 13 de juny de 1745. Les de Valcárcel al Tossal de Manises van tenir lloc entre els dies 12 i 20 de maig de l'any 1776. Entre les més extenses tenim les realitzades a l'Alcúdia: *las muchas, repetidas y costosas excavaciones* de Morales; i les de Caamaño, Cuesta, García de la Huerta i Soler que van començar el 5 de desembre de 1775 i s'estengueren almenys fins al 23 de març de 1776, prop de quatre mesos. I també les del Vilar (el Puig) promogudes per l'arquebisbe Mayoral, on les anotacions de Dempere descrivint-ne les troballes comencen el 15 de juliol de 1768 i finalitzen en gener de 1769, tot i que no sabem si els treballs foren continus al llarg d'aquest període.

El procediment és el mateix en els casos que es concreta: Martí (1702) empra peons (*cabadores*) i Cavanilles (1792) un "*buen número de peones*"; en el Vilar sabem per Dempere que en 1768 "empezaron á cavar tres hombres"; i en el cas de l'Alcúdia sabem que en les de 1775-76 van participar 14 treballadors. El cas més curiós és el de Palos al teatre de Sagunt en 1785, que va aconseguir una important participació popular en les tasques de desenrunament en una sort de treball comunitari. Només en els dos casos en què els treballs són finançats per l'estat sabem l'import exacte: pel que fa a les troballes del camí reial de Sagunt, en un ofici de l'aleshores Secretari d'Estat J. de Carvajal al marquès de la Ensenada, que data de l'any 1751 es justifica la despesa de 6.000 reals lliurats a Muñoz en 1745 que foren emprats en les excavacions, les compensacions als propietaris, la construcció de la caseta per a la protecció de les troballes i els seus dibuixos. En una Acta Capitular de l'ajuntament d'Elx de 1752 s'especifica que les excavacions realitzades per ordre del comissionat reial A. de Morales havien costat 123 lliures, 15 sous i 10 diners. En la resta de casos els treballs foren finançats pels promotors, i en alguns així s'explicita en els informes i memòries. En les promogudes per Mayoral al Vilar (el Puig), només sabem que treballaven per ordre i a expenses del seu nebot P. Mayoral. Els promotors de les excavacions de l'Alcúdia de 1775-76 diuen clarament que els treballs eren realitzats "á nuestra expensas". Valcárcel utilitza una expressiva primera persona per explicar-ho: "he hecho varias excavaciones". I Cavanilles dóna les gràcies als veïns de Benissa que li van ajudar en les excavacions.

Des d'un punt de vista cronològic, cal destacar que la major part de les intervencions tenen lloc en la segona meitat de segle, i comencen significativament a partir de 1750 quan el ministre d'Estat J. de Carvajal signa la *Real Cédula*. Encara que només una de les excavacions practicades té relació directa amb aquesta iniciativa (Morales, 1752), d'aleshores ençà el creixent interès per les antiguitats farà que es multipliquen les iniciatives de caràcter privat. Aquests treballs tenen una importància desigual en el desenvolupament posterior de la recerca, sobretot a causa de la seua falta de continuïtat, però els informes manuscrits, les publicacions i els dibuixos de les principals peces recuperades, de les quals només algunes com les que formaven el tresor de l'Alcúdia s'han conservat, proporcionen suficient informació com per a poder ser aprofitades per la investigació moderna. En el segle XIX, amb la profunda crisi en què es veurà immers el país després de la Guerra de la Independència, no s'abastarà un nivell d'activitat arqueològica semblant fins a ben avançada la seua segona meitat. D'altra banda, cal destacar que en conjunt aquestes excavacions suposen la consolidació de l'arqueologia com a mètode per créixer els coneixements sobre els monuments antics. Amb elles es persegueix, com expliquen alguns dels antiquaris que realitzen aquestes excavacions: "dar alguna luz à la historia antigua".

FONTS

- ANÒNIM (ms. a, s. a.): *Inscripciones de Sagunto oy Murviedro*, BN, ms. 18133, Madrid.
- ANÒNIM (ms. b, s. a.): *Valencia*, British Museum, London.
- ANÒNIM (s. a.): *Apología de la laboriosidad y conducta del P. M. Fr. Bartolomé Ribelles, del orden de Predicadores*, s. I.
- BENDICHO, V. (1640): *Crónica de la muy ilustre, noble y leal ciudad de Alicante*, Mª L. Cabanes ed., *Fuentes Históricas de Alicante*, 3, vol. I, Alicante, 1991.
- BEUTER. P. A. (1604): *Primera parte de la Coronica General de toda España, y especialmente del Reyno de Valencia*, Valencia.
- BOULIGNI, J. DE (s. a.): *Plano General de la Montaña, y antiguo Castillo de Murviedro alias Sagunto*, Cartoteca Histórica del Servicio Geográfico del Ejército, Madrid.
- BOYL, F. (1631): *N. S. del Puche, camara angelical de Maria Santissima. Patrona de la Insigne Ciudad, y Reyno de Valencia*, Valencia.
- CAVANILLES POLOP, A. J. (1792): “Noticia de lo descubierto en la marina de Valencia por el comisionado de S.M. para el viaje científico de España D. Antonio Joseph Cavanilles, en los dias 18 y 19 de mayo de 1792”, *Suplemento a la Gazeta de Madrid*, Madrid, 26 de juny.
- CAVANILLES POLOP, A. J. (1797): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y frutos del Reyno de Valencia*, II, Madrid.
- CAYLUS, A. C. Ph. (1756): *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises*, II, Paris.
- CERRILLO REAL, R. (ms. 1784): *Certificado de R. C. sobre los hallazgos de Conyngham en las excavaciones en el castillo de Sagunto*, *AHN*, Estat, Lligall 2229, sig. 770.
- CHABRET FRAGA, A. (1888): *Sagunto. Su historia y monumentos*, 2 vols., Barcelona.
- CONYNGHAM, W. (1790): “Observations on the Description of the Theatre of Saguntum, as given by Emmanuel Martí, Dean of Alicant, in a Letter adressed to D. Antonio Felix Zondadari”, *The Transactions of the Royal Irish Academy*, Dublín, p. 19-46.
- CUESTA, D. DE (ms. 1775): *Noticia de las Antigüedades descubiertas en el sitio nombrado la Alcudia, por Dn. Jph. Caamaño, Sargento Mayor del Regimiento de Infanteria de Mallorca, Dn. Diego de Cuesta, Capitán del mismo, Dn. Henrique Garcia dela Huerta, Subteniente de él, y por Dn. Leonardo Soler; Cura Parroco dela Iglesia de San Juan de la Villa de Elche*, Arxiu de la RAH, CAI-A-9-3929-1/4.
- DEMPERE, A. (ms. ca. 1782): “Notas sobre los vestigios del termino del Puig, en especial en el campo de Palau”, *Inscripciones, armario de reliquias, lámparas, etc. de la Iglesia del Puig*, ms. Biblioteca Mercedaris del Puig.
- DIAGO, F. (1613): *Anales del Reyno de Valencia*, Valencia.
- ESCOLANO, G. (1610-11): *Décadas de la Insigne y Coronada ciudad y Reino de Valencia*, Valencia.
- IBARRA MANZONI, A. (1879): *Illici. Su situación y antigüedades*, Alicante.
- LABORDE, A. DE (1806-20): *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, Paris.
- LABORDE, A. DE (1975): *Viatge pintoresc i històric. El País Valencià i les Illes Balears*, Montserrat.
- MARTÍNEZ, F. (1760): *Historia de la imagen sagrada de la Virgen Ssma. del Puig, primera y principal patrona de la Ciudad, y Reyno de Valencia*, Valencia.
- MAYANS Y SISCAR, G. (ms. 1753): *Inscripciones que leí en Murviedro yendo con el conde de Harrach, Ernesto Guido. Año 1753*. AMV, Fons Serrano Morales, ms. 7291-81, n° 18.322.
- MAYANS Y SISCAR, G. (1977): *Emmanuelis Martini, Ecclesiae Alonensis Decani, Vita*, L. Gil ed., Valencia.
- MAYANS Y SISCAR, G. (1999): *Introductio ad veterum inscriptionum historiam litterariam*, L. Abad i J. M. Abascal (eds.), Madrid.
- MAYANS Y SISCAR, J. A. (1771): *Ilici, hoy la villa de Elche, ilustrada con varios discursos*, Valencia.
- MONTFAUCON, B. de (1722): *L'Antiquité expliquée et représentée en figures*, III, 2, Paris.

- MORALES, A. DE (ms. 1752): *Lápidas, inscripciones y otros monumentos de Alicante, Elche y sus inmediaciones*, AHN, Estat, llig. 2946, nº 22, sign. 734.
- MUÑOZ, M. E. (ms. 1745): *Disertación Histórica sobre el pavimento que se descubrió el día 19 de abril de 1745, junto al Arrabal de San Salvador de la villa de Murviedro*, Arxiu de la RAH, sig. 9-5994.
- OLMO, J. V. DEL (1653): *Lithologia o explicación de las piedras y otras Antigüedades halladas en la çanjas que se abrieron para los fundamentos de la Capilla de nuestra Señora de los Desamparados de Valencia*, Valencia.
- ORTIZ Y SANZ, J. (1807): *Viage arquitectónico-anticuario de España*, Madrid.
- PALAU, M. A. (ca. 1643): *Diana desenterrada. Antiguas memorias y breve recopilación de los más notables sucesos de la ciudad de Denia y su famoso templo de Diana, desde su antiqüísima fundación hasta el estado presente*, Alicante, 1975.
- PALOS Y NAVARRO, E. (1793): *Disertación sobre el teatro, y circo de Sagunto, ahora villa de Murviedro*, Valencia.
- PALOS Y NAVARRO, H. (ms. 1804): *Relacion de las antigüedades que en el día existen en la memorable ciudad de Sagunto despues Murviedro*, Arxiu de la RAH, CAV-9-3929-3/2.
- PÉREZ BAYER, F. (ms. 1782): *Diario del Viage desde Valencia a Andalucía hecho por Don Francisco Perez Bayer en el año 1782*, ms. 967, BH de la Universitat de València.
- PÉREZ BAYER, F. (1998): *Viajes literarios*, A. Mestre, P. Pérez García i J. A. Catalá (eds.), Valencia.
- POLENO, J. (1737): *Utrisque Thesauri Antiquitatum Romanorum Graecorumque nova supplementa*, V, Venetiis. Supplement a les obres de J. G. Graevius (*Thesaurus antiquitatum Romanorum*, Utrecht, 1694-99, 12 vols.) i J. F. Gronovius (*Thesaurus Graecarum antiquitatum*, Leyden, 1697-1702, 13 vols.).
- PONZ, A. (1772-94): *Viage de España, ó cartas, en que se dá noticia de las cosas mas apreciables, y dignas de saberse, que hay en ella*, Madrid.
- SALES, A. (ms. 1745): *Explicación, que del Pavimento de Sagunto, hizo el Doctor Agustin Sales Pbro. Academico Valenciano*, Ms. 122, BH de la Universitat de València.
- RIBELLES, B. (ms. a): *Colección de lápidas y antigüedades romanas de la ciudad y reyno de Valencia*, ms. 17, Arxiu dels PP. Dominicans de València.
- RIBELLES, B. (ms. b): *Documentos varios*, ms. 81, Arxiu dels PP. Dominicans de València.
- SEMPERE Y GUARINOS, J. (1789): *Ensayo de una biblioteca española de los mejores escritores del reynado de Carlos III, IV*, Madrid.
- VALCÁRCEL, A. (ms. 1776): *Antigüedades de la Albufereta*, Arxiu de la RAH, CAI-A-9-3929-2/2.
- VALCÁRCEL, A. (1780): *Lucentum oy la ciudad de Alicante en el Reyno de Valencia*, Valencia.
- VALCÁRCEL, A. (ms. 1803): *Parecer que de orden de la Real Academia presenta su individuo el Principe Pio sobre los monumentos de antigüedad relativos á la Villa de Elche con el concepto que puede formarse sobre la situación geografica de la Colonia Illici*, Arxiu de la RAH, CAI-A-9-3929-6/9.
- VALCÁRCEL, A. (1852): *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia, Memorias de la Real Academia de la Historia*, VIII.
- VELÁZQUEZ DE VELASCO, L. J. (ms. 1760): *Viaje de España, con el fin de examinar, recoger e ilustrar todos los antiguos monumentos de la Nación y hacer las observaciones necesarias para el conocimiento de la antigua Geografía del país*, RAH, ms. Sig. 9-6000.
- VELÁZQUEZ DE VELASCO, L. J. (1765): *Noticia del viage de España de Valdeflores*, Madrid.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD CASAL, L. (1985): "Arqueología romana del País Valenciano: panorama y perspectivas", *I Jornadas de Arqueología de la Universidad de Alicante*, Alicante, p. 337-382.
- ABAD CASAL, L. (2002): "Mosaicos romanos de los Baños de la Reina (Calpe, Alicante)", *Spal*, 11, *Homenaje al profesor Pellicer*, 2, Sevilla, p. 341-363.

- ABASCAL, J. M. i CEBRIÁN, R. (2005): *Manuscritos sobre antigüedades de la Real Academia de la Historia*, Madrid.
- ABASCAL, J. M.; CEBRIÁN, R.; RONDA, A. M^a i SALA, F. (coords.) (2007): *Baños de la Reina (Calpe, Alicante). Un vicus romano a los pies del Peñón de Ifach*, Calpe.
- ABASCAL, J. M.; DIE, R. i CEBRIÁN, R. (2009): *Antonio Valcárcel Pío de Saboya Conde de Lumières (1748-1808). Apuntes biográficos y escritos inéditos*, Madrid.
- ALMAGRO, M. i MAIER, J. (2003): “La Real Academia de la Historia y la arqueología española en el siglo XVIII”, *Illuminismo e Illustración. Le antichità e i loro protagonisti in Spagna e in Italia nel XVIII secolo*, Roma, p. 1-27.
- ALMARCHE VÁZQUEZ, F. (1918): *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*, Valencia.
- ÁLVAREZ MARTÍ-AGUILAR, M. (1996): *La antigüedad en la historiografía del siglo XVIII: el Marqués de Valdeflores*, Málaga.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (2004): *Sagunto. Oppidum, emporio y municipio romano*, Bellaterra.
- ARASA I GIL, F. (1992): “Els mil·liaris del País Valencià”, *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 8, Barcelona, p. 232-269.
- ARASA I GIL, F. (2004a): “Escultures romanes desaparegudes al País Valencià”, *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXV, Valencia, p. 301-344.
- ARASA I GIL, F. (2004b): “La decoración escultórica de las *uillae* en el País Valenciano”, *Actas de la IV Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, T. Nogales i L. J. Gonçalves (Coord.), Madrid, p. 229-253.
- ARASA I GIL, F. (2011): “El Vilar (el Puig). La vil·la de *P. Caecilius Rufus*”, *Actes del III Congrés d’Estudis de l’Horta Nord*, I, J. V. Frechina *et al.* (eds.), Ed. Universitat Politècnica de València, València, p. 49-72.
- ARRIBAS ARRANZ, F. (1949-50): “Hallazgos arqueológicos en el siglo XVIII”, *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, XVI, Valladolid, p. 195-199.
- AZUAR RUIZ, R. *et al.* (s. a.): *Guía de los monumentos romanos y del Castillo de Sagunto*, s. l.
- BALDAQUÍ ESCANDELL, R. (1993): *Els Soler de Cornellà a Elx en el segle XVIII*, Elche.
- BALIL, A. (1970a): “Los mosaicos de la villa romana de El Puig de Cebolla (Valencia)”, *Studia Archaeologica*, 6, Santiago de Compostela, p. 7-12.
- BALIL, A. (1970b): “Antonio José Cavanilles. Materiales para la Historia de la Arqueología Española, I. Excavaciones en Calpe (1797)”, *Studia Archaeologica*, 5, Santiago de Compostela.
- BALIL, A. (1978): “Mosaico de Dionysos hallado en Sagunto”, *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, XLIV, Valladolid, p. 389-396.
- BALIL, A. (1979): “Capiteles romanos figurados de Sagunto y Almenara”, *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 14, Valencia, p. 199-201.
- BALIL, A. (1981): “Esculturas romanas de la Península Ibérica. IV”, *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, XLVII, Valladolid, p. 214-236.
- BELTRÁN, J. i LÓPEZ RODRÍGUEZ, J. R. eds. (2003): *El Museo cordobés de Pedro Leonardo de Villacevallos. Coleccionismo arqueológico en la Andalucía del siglo XVIII*, Málaga-Madrid.
- BELTRÁN LLORIS, F. (1980): *Epigrafía Latina de Saguntum y su Territorium (Cronología. Territorium. Notas Prosopográficas. Cuestiones Municipales)*, STV. SIP, 67, Valencia.
- BÉTHENCOURT MASSIEU, A. DE (1963): “El Marqués de la Ensenada y la Arqueología: hallazgos romanos en las obras de cimentación del arsenal de Cartagena (1750-52)”, *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, 28, p. 73-87.
- BOVER, J. M. (1845): *Noticia histórico-artística de los museos del eminentísimo Cardenal Despuig existentes en Mallorca*, Palma de Mallorca.
- BRU I VIDAL, S. (1987): *Obra Completa I. Analecta Historica Saguntina*, Sagunto.
- CALATAYUD ARINERO, M. A. (1987): *Catálogo de Documentos del Real Gabinete de Historia Natural (1752-1786)*, Madrid.

- CANTO, A. (2001a): *La arqueología española en la época de Carlos IV y Godoy. Los dibujos de Mérida de don Manuel Villena Moziño, 1791-1794*, Madrid.
- CANTO, A. (2001b): “El viaje Arquitectónico-Anticuário de fray José Ortiz y Sanz: una carta arqueológica de España a fines del siglo XVIII”, *Spal*, 10, Sevilla, p. 29-55.
- CASANOVAS, J.; GIMENO, H. i VELAZA, J. (1994): “Inscripciones latinas, ibéricas y hebreas en un manuscrito del Archivo Histórico Nacional (Sección Estado, legajo 2921)”, *Saguntum PLAV*, 27, p. 217-227.
- CASTELLANO HERNÁNDEZ, Á. (1996): “Joyas de la Alcudia de Elche en la colección de orfebrería romana del Museo Arqueológico Nacional”, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, XIV, Madrid, p. 55-62.
- CEBRIÁN FERNÁNDEZ, R. (2002): *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Antigüedades e inscripciones. 1748-1845. Catálogo e Índices*. Madrid.
- CEBRIÁN FERNÁNDEZ, R. (2003): “Les antiguitats valencianes en la Reial Acadèmia de la Història”. *Romans i Visigots a les terres valencianes*, H. Bonet et al. (coords.), València, p. 27-34.
- CIL II²/14 = ALFÖLDY, G.; MAYER, M. i STYLOW, A. U. eds. (1995): *Corpus inscriptionum latinarum II: Inscriptiones Hispaniae latinae. Editio altera. Pars XIV: Conventus Tarraconensis. Fasciculus primus: pars meridionalis Conventus Tarraconensis (CIL II²/14), fasc. 1*, Berlín.
- CORELL I VICENT, J. (1990): “Francisco Morató y Ordaz, un singular testigo de la epigrafía romana de Sagunto”, *Arse*, 25, Sagunt, p. 93-106.
- CORELL I VICENT, J. (2002): *Inscripcions Romanes del País Valencià. I. (Saguntum y el seu territori)*, València.
- CORELL I VICENT, J. (2005): *Inscripcions romanes del País Valencià. II. 1. L'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris. 2. Els mil·liaris del País Valencià*, València.
- CORELL I VICENT, J. (2009): *Inscripcions romanes del País Valencià. V. Valentia i el seu territori*, València.
- CORELL I VICENT, J. (2012): *Inscripcions romanes del País Valencià. VI. (Ilici, Lucentum, Allon, Dianium i els seus territoris)*, València.
- CORONEL RAMOS, M. A. (1998): “El teatro romano de Sagunto: centro de discusiones eruditas en la Europa de los siglos XVII y XVIII”, *Braçal*, 17-18, *Actes 2n. Congrés d'Estudis sobre el Camp de Morvedre*, II, Sagunt, p. 349-362.
- CUBILES FERNÁNDEZ, S. (1984): “Grabado y arqueología. El teatro saguntino”, *Goya. Revista de Arte*, 181-182, Madrid, p. 50-54.
- ELORZA GUINEA, J. C. (1988): “Notas sobre las llamadas *cucharillas litúrgicas* romano-visigodas localizadas en Hispania: la colección del Museo Arqueológico Nacional”, *Anejos de Gerión*, I, p. 381-394.
- ESTELLÉS, J. M. i PÉREZ DURÁ, F. J. (1991): *Sagunt. Antigüedad e ilustración*, Arxius i documents, 9, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, València.
- GOBERNA ORTIZ, F. (2001): *El Deán Ortiz (La seua vida i obra)*, Aiello de Malferit.
- GOBERNA VALENCIA, Mª V. (1985): “Arqueología y Prehistoria en el País Valenciano: Aportaciones a la historia de la investigación”, *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*, Alicante, p. 9-30.
- GRAU I CODINA, F. (1992): “Al voltant d'una inscripció del Puig considerada erròniament com a falsa”, *Arse*, 27, Sagunt, p. 27-31.
- GUARDIA PONS, M. (1992): *Los mosaicos de la Antigüedad Tardía en Hispania. Estudios de iconografía*, Barcelona.
- GUTIÉRREZ BEHEMERID, Mª A. (1992): *Capiteles Romanos de la Península Ibérica*, *Studia Archaeologica*, 81, Valladolid.
- LARA ORTEGA, S. (1991): *El teatro romano de Sagunto: génesis y construcción*. Valencia.
- LEÓN GÓMEZ, A. (2006): *Imágenes arqueológicas de la España ilustrada. El teatro romano de Sagunto en el siglo XVIII*. Sevilla.
- LLIN CHÁFER, A. (2007): www.archivalencia.org/episcopologio.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1983): “Cavanilles com a arqueòleg”, *Cavanilles, naturalista de la Il·lustració*, València, p. 21-22.

- LORENZO DE SAN ROMÁN, R. (2006): *L'Alcúdia d'Elx a l'Antiguitat Tardana. Anàlisi historiogràfica i arqueològica de l'Ulici dels segles V-VIII*, Alacant.
- MARTÍ OLIVER, B. (1997): “Les estampes de l'antiguitat en les *Observaciones* d'A. J. Cavanilles”, *Cuadernos de Geografía*, 62, *Segundo Centenario de las Observaciones del Reyno de Valencia*, V. Mª Rosselló i J. F. Mateu eds., Valencia, p. 488-489.
- MARTÍN, J. i RODRÍGUEZ, E. (1994): “Una fuente poco conocida en la historiografía del teatro romano de Sagunto: las observaciones de William Conyngham (1789)”, *Braçal*, 10, Sagunt, p. 107-143.
- MARTÍNEZ ALOY, J. (1908): “Inscripciones saguntinas revisadas en 1753”, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 52, p. 169-174.
- MATEU BELLÉS, J. F. (1991): “El viaje de Cavanilles por el Reyno de Valencia (1791-1793)”, Introducció a A. J. Cavanilles Polop, *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y frutos del Reyno de Valencia*, Castelló, Ed. facsimil.
- MATEU BELLÉS, J. F. (1995): “Cavanilles y el oficio ilustrado de viajar”, a *Las observaciones de Cavanilles doscientos años después*, I, Valencia, 1995, p. 15-55.
- MESTRE SANCHÍS, A. ed. (1973): *Gregorio Mayans y Siscar, G. Epistolario III. Mayans y Martí*, Valencia.
- MESTRE SANCHÍS, A. ed. (1977): *Gregorio Mayans y Siscar, G. Epistolario VI. Mayans y Pérez Bayer*, Valencia.
- MESTRE SANCHÍS, A. (1980): *Humanismo y crítica histórica en los ilustrados alicantinos*, Alicante.
- MESTRE SANCHÍS, A. (1983): “Cavanilles, entre la Ilustración y la política”, *Saitabi*, XXXIII, Valencia, p. 157-180.
- MESTRE SANCHÍS, A. (2000²): *Historia, fueros y actitudes políticas. Mayans y la historiografía del siglo XVIII*, Alicante.
- MESTRE SANCHÍS, A. (2003): *Manuel Martí, el Deán de Alicante*, Alicante.
- MESTRE SANCHÍS, A. ed. (2009): *Gregorio Mayans y Siscar. Epistolario XXIV. Mayans y los arzobispos de Valencia Orbe, Mayoral y Fabián y Fuero*, Valencia.
- MOLTESEN, M. (2003): “Cardinal Despuig's excavations a Vallericcia”, *Iluminismo e Ilustración. Le antichità e i suoi protagonisti in Spagna e in Italia nel XVIII secolo*, Atti del Convegno internazionale (Roma, 2001), J. Beltrán *et al.* (eds.), Roma, p. 243-254.
- MORA, G. (1998): *Historias de Mármol. La arqueología clásica española en el siglo XVIII*, Madrid.
- MORA, G. (2008): “Documentación arqueológica en el Archivo Histórico Nacional (Madrid). La Comisión de Ascensio de Morales en Plasencia (1753) y sus dibujos inéditos de la colección Mirabel”, *Documentos inéditos para la Historia de la Arqueología, Memorias de la Sociedad Española de Historia de la Arqueología*, 1, G. Mora, C. Papí i M. Ayarzagüena (eds.), Madrid, p. 15-36.
- MORA, G., TORTOSA, T. i GÓMEZ, Mª A. (2001): *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Valencia. Murcia. Catálogo e índices*, Madrid.
- NEGUERUELA, I. (1993): “Las excavaciones arqueológicas en el siglo XVIII y el MAN”, *De Gabinete a Museo*, Madrid, p. 246-254.
- NEIRA JIMÉNEZ, Mª L. (1996): “La tipología del carro en los mosaicos romanos del triunfo de Neptuno”, *L'Africa Romana*, XI, Sassari, p. 555-576.
- OLCINA DOMÉNECH, M. (1991): “El descubrimiento del mosaico de Baco en Sagunto”, *Historiografía de la arqueología y de la Historia Antigua en España (siglos XVIII-XIX)*, J. Arce i R. Olmos (eds.), Madrid, p. 49-55.
- OLCINA DOMÉNECH, M. (2008): “Notas biográficas sobre Antonio Valcárcel, Conde de Lumières”, *MARQ, Arqueología y Museos*, 03, Alacant, p. 63-74.
- OLCINA DOMÉNECH, M. (2009a): “Los viveros romanos de Banyes de la Reina”, *Calp, arqueología y museo*, Alicante, p. 84-99.
- OLCINA DOMÉNECH, M. (ed.) (2009b): *Lucentum (Tossal de Manises, Alicante). Arqueología e Historia*, Alicante.

- OLCINA, M. i PÉREZ JIMÉNEZ, R. (1998): *La ciudad ibero-romana de Lucentum (El Tossal de Manises, Alicante). Introducción a la investigación del yacimiento arqueológico y su recuperación como espacio público*, Alicante.
- OLCINA, M. i PÉREZ JIMÉNEZ, R. (2003): “Lucentum: la ciudad y su entorno”, *Las ciudades y los campos de Alicante en época romana*, J. M. Abascal i L. Abad (coord.), *Canelobre*, 48, Alicante, p. 91-119.
- PAPÍ RODES, C. (2004): “Las colecciones de la Alcudia en el Museo Arqueológico Nacional”, *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici*, Alicante, p. 257-264.
- PAPÍ RODES, C. (2008): *Aureliano Ibarra y la Alcudia. Una mirada a la arqueología del siglo XIX*, Alicante.
- PASQUALINI, A. (2003): “Interessi eruditi e collezionismo epigrafico del cardinale Antonio Despuig y Dameto”, *Illuminismo e Illustración. Le antichità e i suoi protagonisti in Spagna e in Italia nel XVIII secolo*, Atti del Convegno internazionale (Roma, 2001), J. Beltrán, B. Cacciotti, X. Dupré i B. Palma (eds.), Roma, p. 295-309.
- PELLICER CATALÁN, M. (1966): “Excavaciones en el yacimiento romano de los «Baños de la Reina», Calpe”, *Noticario Arqueológico Hispánico*, VIII-IX, Madrid, p. 172-176.
- PÉREZ JIMÉNEZ, R. i OLCINA, M. (2000): “Lucentum y La Albufereta. Ciudad antigua y ciudad contemporánea a través del análisis de la planimetría”, *Scripta in Honorem E. Llobregat*, II, Alicante, p. 263-294.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R. (1975): *La ciudad romana de Ilici. Estudio arqueológico*, Alicante.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R. i RAMOS MOLINA, A. (2004): “Historia de la Alcudia”, *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici*, Alicante, p. 241-248.
- RAMOS FOLQUES, A. (1953): “Mapa arqueológico del término municipal de Elche (Alicante)”, *AEspA*, XXVI, p. 323-354.
- REYNOLDS, P. (1993): *Settlement and Pottery in the Vinalopo Valley (Alicante, Spain) A. D. 400-700*, BAR IS, 588.
- RICO Y GARCÍA, M. *et al.* (1964): *Lucentum latinorum*, Alicante.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (2007): “Las excavaciones del arzobispo Antonio Despuig en Sagunto (siglo XVIII), según un manuscrito del British Museum”, *Arse*, 41, Sagunt, p. 217-229.
- RONDA, A. M^a i LUJÁN, A. (2009): “Crónica de un hallazgo y dos historias: Cavanilles 1792 y Pellicer 1965”, *Calp, arqueología y museo*, Alicante, p. 118-133.
- ROSSELLÓ I VERGER, V. M. *et al.* (1990): *Les vistes valencianes d'Anthonie van den Wijngaerde*, València.
- SALAS ÁLVAREZ, J. (2010): *La arqueología en Andalucía durante la Ilustración (1736-1808)*, Málaga.
- SOLER, E. (1994): *El viaje de Beramendi por el País Valenciano (1793-94)*, Barcelona.
- YÁÑEZ, A. i LAVÍN, A^a C. (1999): “La legislación española en materia de Arqueología hasta 1912: análisis y evolución en su contexto”, *Patrimonio Cultural y Derecho*, 3, Madrid, p. 123-146.